330
H41s

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

330
H41s

ДРІБНА БІБЛІОТЕКА
книжочка 4.

Що то таке
ГОСПОДАРНІСТЬ?
(ЕКОНОМІЯ)

—

ЗА ГЕРІНҐОМ
розповів
Володимир Герасимович

Ціна 20 кр.

Накладом Костя Паньківского.

У ЛЬВОВІ, 1894.
З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

ДРІБНА БІБЛІОТЕКА
книжочка 4.

ЩО ТО ТАКЕ
ГОСПОДАРНІСТЬ (ЕКОНОМІЯ)?

ЗА ГЕРІНҐОМ

розповів

Володимир Герасимович

UKRAINIAN BOOK STORE
10348 - 101st STREET
EDMONTON, - ALTA

Накладом Костя Паньківского.

У ЛЬВОВІ, 1894.
З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

330
Н41

I.

Господарска дїяльність.

Мало-що не всї люде ведуть або своє власне господарство, або беруть участь в чужім і в той спосіб або дістають гроші, або удержанє або вкінци роботу, що дає разом і гроші і удержанє. Що робить приміром хлїбороб, коли кидає зерно в землю? Господарить після якогось певного ладу і сим чином доходить до посїданя збіжа. Що робить ремісник, коли пилує дерево, або кує зелїзо? Довершує певну роботу, після пляну з гори означеного і одержує за сю роботу гроші, щоби їх відтак заміняти за средства до житя. Що робить купець, коли торгує у своїй крамниці? Старає ся взяти за свій товар більше, нїж сам заплатив, одже старає ся замінити свій товар за гроші і то з зиском, бо лише в тій цїли торгує. І то в своїм роді єсть також господарством.

Тепер нам ясно, що треба називати господарскою дїяльностю. Одже господарска дїяльність означує всяку людску роботу, що́ має задачу здобути средства потрібні до житя чоловіка, після певного і означеного пляну.

Що значить вести якусь роботу після певного, означеного пляну — се так зрозуміле, що не потре-

буе близшого поясненя. Однак не кождий зрозуміе, що значить: средства потрібні до житя. Про се ми скажемо кілька слів.

Кождий чоловік старає ся удержати себе при житю, бо инакше тїло перестане жити і розложить ся, або зігниє. Ми знаємо, приміром, що чоловік, коли би не їв, помер би з голоду, т. є. орґанїзм перестав би своє робити. А коли-б хтось менше їв, як сего природа домагає ся, то сей чоловік ставсь би мало-по-мало хирляком; всякі хороби навіщували-б его часто, бо надибали би для свого розвитя придатне місце, а сили опустили би его; словом, орґанїзм мусїв би підпадати поступінному розкладови. Кождий з нас розуміє цїлком добре значінє того загального а сильного права природи і докладає всїх заходів, щоби лише заосмотрити ся у все те, що до житя конечно потрібне. Однак сї журби не суть виключно прикметами людей. Також і звірята мають ті самі прикмети. Звіря стремить несьвідомо, щоби наїсти ся і забезпечитись від холоду, а чоловік робить те саме, лише в тім ріжниця, що він се робить сьвідомо і старанно обдумуе найвідповіднїйші способи і дороґи до осягненя сеї цїли. Посмотріть довкола себе, увійдїть в своє житє, а побачите, що прикметою всїх людей без виїмки єсть та природна, нїчим непобідима конечність, котрою майже всї люде журять ся, а се — конечність добути собі кусник хлїба за помочію господарскої дїяльности.

Все, чого чоловік потребуе до удержаня орґанїзму, називає ся потребою. Потреби суть ріжнородні. Загально уважає ся потребою то, до чого чоловік привик.

Чим чоловік біднїйший, тим менші его потреби і на супротив. У людей більше образованих, більше

духово розвинених єсть більше потреб, як у народів необразованих. Відповідно до розвитку духового народів число їх потреб збільшає ся. Однак потреби ріжнять ся між собою. Суть такі потреби, котрі менше конечні, але суть і такі, без котрих нїяк не можна обійти ся без шкоди для здоровля, або без уменшеня спосібности до праці. І так конечні потреби називають ся *першими, необходимими потребами*.

Щоби піддержати житє, до того треба: поживи і тепла. А обі сї потреби заспокоюєсь: їдою, одїнєм, мешканєм і топливом. Заспокоєнє тих потреб становить найпершу журбу чоловіка. Однак не кождому вистає така сама пайка їди, се залежить від того, в якім підсоню мешкає чоловік, і від років єго житя. В краях горячих чоловік їсть далеко менше, нїж в краях зимних. З відси то і йде, що в теплих краях чоловік годен собі здобути поживу при меншій праці, а чим близше півночи, тим і більше мусить наложити роботи при добуваню поживи. Другою такою причиною єсть вік. Чоловік дорослий для піддержаня свого орґанїзму потребує далеко більше поживи, як дитина або старець. Одже сей нарід, в котрім більше людей дорослих, мусить більше працювати, щоби дістати поживу, нїж той, в котрім менше людей дорослих. Не тяжко зрозуміти, що підсоне має великий вплив на одежу, мешканє і топливо. В краях горячих можуть люде ходити мало що не голі, можуть мешкати в простих шалашах, можуть дальше обійти ся без топлива. Але чим близше до півночи, тим більше потрібно теплїйшої одежи, тим потрібнїйші теплі, тревалі мешканя, а вкінци тим більше треба і топлива. Дикуни, що живуть в найгорячійших краях, мешкають в шалашах,

під голим небом і цїлий рік обходять ся без топлива і одежи. А противно Ескімос, що мешкає найвисше на північ не скидає цїлий рік з себе кожуха і не перестає палити в печи. Одже ясно, що вся праця, зужита мешканцями зимного нашого підсоня, щоби заспокоїти висше наведені потреби, стає в теплих краях зовсїм злишною.

Саме господарска дїяльність чоловіка стремить до заспокоєня потреб, а з тим і до вдоволеня потреб необходимих, що просто виходять з людскої природи. Дїяльність господарска називаєсь в науцї економією або дїяльностю економічною, то-ж і ми будемо так від тепер її називати.

Наука обясняюча права економічної дїяльности, есть широка і цїкава. Она вислїджує цїлий віддїл сеї працї, що заспокоює найбільше потрібні бажаня усїх людей. Кого обходить хлїб насущний, того мусять обходити і ті права, після котрих добуває ся хлїб. Без огляду на ріжнородний характер, господарска дїяльність зависить від ріжнородних обставин. Але перша річ для людей — се хлїб. Коли-б не було хлїборобів, що дістављють хлїб, люде не могли би жити. Коли-б не було ремісників, тогдї нї дерево, нї зелїзо і взагалї нїчого не могло би так ужитись і принести такої користи, яку тепер приносить. Коли-б не було торговлї, кождий мусїв би вдоволитись лише виключно тим, що має під рукою і не міг би користати з того, що приходить яко виріб заграничний.

Длятого то економічна дїяльність дїлить ся на три віддїли: 1) дїяльність, що вироблює сирий матеріял; 2) дїяльність, що переробляє сирий матеріял і 3) дїяльність, що посередничить в доставі матеріялів фа-

брикантам або виробів консументам*). Перша видобуває з землї природні богатства [рільництво, гірництво і т. д.]; друга перероблює їх і надає їм ку форму, в котрій стають чоловікови хосенними; третя перевозить їх і посередничить в їх доставі. В кождім краю мусять бути всї ті три роди дїяльности, бо без них не могла-б людскість істнувати. Пересьвідчимо ся внедовзї, що природні і иньші условини сильно впливають на се, яку властиво форму прибере кождий з вичислених родів дїяльности. [Не можна приміром сїяти пшениці на півночи, бо она там не може доспіти; і торговля там лекше розвиває ся, де лекші средства перевозу, де пр. зелїзниці і т. и.]. Чоловік робить і витворює то, що для него конечно потрібне і що єму може принести більше зиску; а робить він се все так, щоби дійти своєї цїли як найлекше і як найскорше, при помочи як найменшої працї. Се природна річ, що він вихісновує всїлякі услуги природи і приноровлює своє знане до сего, щоби те або се як найлїпше зробити. Зрозуміле також і се, що сама природа і обставини показують чоловікови дорогу, котрою найлекше можна вдоволити своїм потребам. Чоловік перероблює і очищує зелїзо, єсли має зелїзну руду під рукою. Веде торговлю морску, єсли мешкає на морскім березї. Господарить сам, єсли має землю. Заводить власний свій варстат, єсли єму позваляють на се средства, працює в чужого чоловіка, єсли не має відповідних средств. Словом, характер економічної дїяльности залежить просто від условин і обставин, котрим підлягають всї люде в однаковій мірі. Длятого то економічна дїяльність не є свобідною,

*) Консумент т. є. той, котрий купує товар і єго зуживає.

противно она залежить від певного ладу, котрий можна вислїдити і обяснити.

Про се власне поговоримо у другій нашій розмові.

А тепер ми навчились ось що: Що то єсть господарене; чому оно конечне; що то таке потреба, і як она зміняєсь у ріжних людей і в ріжних порах; що то є: конечні потреби людей; як зміняють ся потреби; що се економічна дїяльність; які роди економічної дїяльности; яке значінє має наука економії; чи можна дослїджувати економічну дїяльність?

II.

Як дїлить ся наука економії.

Дотепер ми навчили ся, що господарска дїяльність основуєсь на тім, що люде старають ся здобути все то, чим мусять заспокоїти свої потреби. Одже розміркуймо, як оно дїє ся?

З першу чоловік мусить добути собі то, що єму може придати ся, а відтак мусить надати здобутим предметам таку форму, щоби можна з них мати який хосен. Одже передовсїм треба дістати зерно, зрубати дерево, викопати руду зелїзну. Однак анї зерно, анї дерево, анї зелїзо не здадуть ся на нїщо, єсли їх відповідно не переробить ся. Значить треба зерно змолоти, а дерево і зелїзо переробити, т. є. заміняти так, щоби з них був пожиток. Само зерно само зелїзо, дерево і т. д. називають ся сирим материялом, а здобутє сирого материялу і єго переробленє називаєся продукциєю. Одже продукция єсть першою підставою господарскої дїяльности. Але-ж економічна дїяльність не кінчить ся на самій,

продукції. Если би на сьвітї кождий чоловік сам діставав се, що єму потрібне, тогди, і то лише тогди, можна би сказати, що пізнанє продукції вистає, щоби познакомитись з господарскою дїяльностю.

Однак на кождім кроцї можемо бачити, що робітник не працює сам для себе, але для господаря; що той, що́ має землю, дуже часто не господарить на нїй, але винаймає її другому; що одні люде позичають гроші другим, за котрі ті послїдні уладжують своє господарство, свою робітню, з чого відтак тягнуть зиски, а господареви платять від позичених грошей проценти. Таким чином, як бачимо, в одній продукції одного предмету бере участь кількох людей нараз, а проста причина в тім, щоби мати заробок. Рідко трафляє ся, щоби один чоловік сам міг все продукувати, себ то вироблювати, що єму лишь потрібне. Если селянин має навіть кусень своєї власної землиці, то часто-густо винаймає ще якусь часть чужої. Богатший селянин удержує ще і челядь, також і ремісник, котрий провадить варстат, челядь удержує на свою руку. Також мало коли з переробленого предмету користає один чоловік. Коли хлїбороб продасть збіже, а ремісник свої вироби, то они мусять ще оплатити челядь, а часто і чинш за аренду поля, або процент за випозиченє гроша. Одже ясно, що зиск за вироблені предмети треба подїлити поміж тих всїх, що їх робили. Господар платив наймитам, а ремісник челядникам, все одно грішми, або стравою, одягом і т. д.

Ми вже говорили, що, коли-б чоловік міг найти все, що єму треба, тогди не було би нїякої торговлї. Одже торговля лиш тому́ істнує, що кожда місцевість виробляє тілько деякі річи, а иньших, хоч они навіть дуже чоловікови потрібні, цїлком не

продукує. Н. пр. один округ доставляє переважно пшеницю, і то нераз далеко більше, чим єї тамошне населенє потребує. Одже хлїбороби того округа продають купцям ту часть пшениці, що єї мають за богато, а купці доставляють єї там, де єї або за мало, або де єї цїлком нема. За гроші, котрі одержав за пшеницю, купує собі хлїбороб все, чого лиш потрібує, одже купує в ремісників прилади господарскі, без котрих в господарстві обійти ся не може; а знов ремісник за одержані від хлїбороба гроші, накуповує сирого матеріялу, приміром дерева, і то часто десь з далеких лїсів, де знов вирубують лїс, щоби в заміну дістати збіже, котрого їм не стає. Бути може, що наш ремісник купить собі також трохи зелїза, привезеного аж з далекої Швеції, де богато руди зелїзної переробляють на чисте зелїзо. І се дерево і зелїзо, як то кождий добре знає, потрібне ремісникови на те, щоби приладити нові прилади, продати їх знов а з чистого заробку заспокоїти свої конечні потреби. Одже легко зрозуміти, що не лише поодинокі люде, але і цїла людскість, замешкуюча якусь місцевість продукує щось по найбільшій части не для себе а для продажи; продають свої продукти (вироби) в тій цїли, щоби у иньших купити се, чого їм не достає. Таким чином всї люде вимінюють поміж собою вироби своєї працї. Та часть економічної дїяльности називає ся в и м і н о ю.

Одже ми навчились: на які части дїлить ся наука економії; і — на чім основують ся: продукция, подїл і виміна.

III.

Продукция.

Застановім ся тепер, чого то треба, щоби щось спродукувати (витворити). Возьмім собі для приміру вікно. Погадаймо собі, що мусїв мати ремісник і чим мусїв він користувати ся, щоби зладити вікно. Передовсїм треба було матеріялу одже: дерева, шкла, цьвяхів, киту і т. и. Ремісник не був би нїколи зробив вікна, коли-б не мав материялів. Але крім материялів, котрі доставляє природа, треба чогось иньшого. Значить, треба певної сили, котра би то все разом удержала. Одже треба помочи природи. Природа дала ему материял і всїлякі сили, тож не можливо було би витворити нїякого виробу (продукциї) без тих дарів природи. Дальше само собою ясне, що сей материял не переробивсь би сам собою на вікно без працї чоловіка. Без працї не були-б дошки вигебльовані і припасовані, цьвяхи не були би вироблені в кузнї і не могли би самі увійти в дерево, шкло само з себе не відлялось би і не вставилось би в рами і т. д. Лише при помочи працї чоловіка може то все повстати. Ба і чоловік істнує лише завдяки тому, що працює.

Однак продуцент не єсть в силї зробити вікна голими руками, він не годен при тій роботї обійти ся без сокири, пили, приладів столярских, прирядів до краяня шкла; також мусить мати місце на свій варстат, одним словом не можливо зробити вікна, єсли перед тим не зужиє ся певної працї на приготовленє знарядів, інструментів, машин, будівлї і т. и. Сей плід попередної працї називаємо капіталом.

Одже видимо, що при продукованю потрібно конче: дарів природи, праці, капіталу. Значить природа впливає на економічну дїяльність тим, що доставляє матеріял і силу. Однак і на тім ще не конець. Пригляньмо ся близше.

Природа.

Як ми уже сказали, без співучасти природи чоловік не міг би розвинути своєї господарскої дїяльности. Ми говорили перед хвилею, що чоловїк тими матеріялами і силами користує ся. Тому то чоловік, щоби осягнути свою цїль, опановує ті сили і матеріяли. Якже-ж оно дїє ся? Яким чином чоловік годен над природою панувати?

Багато людей думає що чоловік щось нового може сотворити, що він витворює новий матеріял, котрого перед тим не було, заким люде взяли ся до роботи. Часто говорять, що, если хлїбороб кинув в землю одно зерно а оно відтак видало пять, то він сотворив ті чотири зерна своєю працею. Застановім ся, чи то правда? Перед засївом зерна, хлїбороб оре ниву. Він добре знає, що зерно не буде кільчитись, доки тепло і вогкість землї не поможуть ему. Отже треба землю справити, відтак зерно кинути а опісля боронами заволочити, бо аж тогди зможе то зерно вирости. Инакше сказавши, чоловік дослїдив, в яких условинах, після яких законів природи зерно може розвинути ся. О скілько чоловік зможе примінитись до тих условій, о стілько природа вже сама постарає ся розвій зерна. Колос росте не після волї людскої, а після незмінних законів природи. Чоловік потрафив тілько приноровити отсї закони до своїх цїлей, тай завдяки тому

знаню одержує збіже. Зібравши збіже в часї жнив, везе він зерно до млина, всипує его проміж два тяжкі каміня, бо знає, що при помочи сили тяжкости ті каменї розітруть те зерно на муку. Також знає дуже добре, що лиш із змеленого збіжа можна хлїб печи, а знає він і се, що без хлїба не можна жити. В тій усїй роботї чоловік вихісновує готові не ним сотворені сили природи. Він ставляє сили одні супротив других, і таким чином зневолює їх, щоби за него працювали. Часточки землї суть з собою тїсно сполучені. Одже чоловік, щоби розірвати сполученє тих часточок, уживає до сеї роботи острого знаряду — леміша При помочи сили худоби або пари (бо суть і парові плуги) чоловік поборює силу тертя поміж частицями землї і плугом. При помочи сили тисненя млиньских каменїв, поборює силу опору частиць зерна і замінює зерно на порошок, що називає ся мукою. Чоловік знає, що завдяки силї притяганя землї, вода пливе в ріцї в долину руслом і що в гору плисти не може. Одже затарасовує пливучу воду, перекидає через ріку на поперек греблю і перепускає воду в невеликий рів, де на кінци уміщене млиньске колесо. Сила опаду води, завдяки таким уладженям, так збільшає ся, що колесо починає обертатись. Коли вбємо цьвях в стїну, знаємо, що сей цьвях буде в силї удержати такий тягар, який мають ті річи, що на нїм висять, а то завдяки силї тертя поміж стїною а цьвяхом. Єсли чоловік хоче мати дерево спосібне на свої вироби, нищить (за помочію острої сокири) силу сполученя, то завдяки силї притяганя дерево валить ся на землю. У всїх тих випадках чоловік не сотворює, як бачимо, анї материї анї сили. І дерево і зерно і ріка і камінь і сила притяганя і сила тертя і тїсне сполученє ча-

стин і тепло і вогкість, все то ще перед сотворенєм чоловіка істнувало в природі, істнує і так довго буде істнувати, доки буде стояти той сьвіт, в котрім живемо. Чоловік нїчого не сотворив і нїчого сотворити не може! Завдяки силам природи зерно закільчило ся, дозріло, змололо ся на муку і стало ся хлїбом. Завдяки силам природи — воли або конї тягнучи плуг за собою приспособляють рілю хлїборобови. Завдяки силам природи, млин обертає ся, цьвях тягари піддержує, дерево падає від удару сокири. А що-ж чоловік? Передовсїм він дослїджує природу. Дорогою науки і досьвіду він дізнає ся, яким то чином без найменьшої страти часу, сил і працї, можна выхіснувати матеріяли і сили природи, як поставити одні против других, щоби одержати той предмет, о котрий власне ходить. Більше нїчого не можуть люде вдїяти в своїй господарскій дїяльности. Чим більше чоловік знає, тим лекша стаєсь та дїяльність, тим лекше зможе запанувати природою.

А тепер ми навчили ся: Які то условини продукциї; котрі з них важнїйші; чи може чоловік сотворити яку нову силу або матеріял; — і яким чином чоловік запановує над природою.

IV.

Праця.

Так одже природа заосмотрює чоловіка в сирі материяли і подає єму ріжні сили. З тих то матеріялів і з тих сил мусить чоловік видобути все, чого лиш єму треба до піддержаня житя. Сю цїль осягає ся працею. Вітер є цїлком неужиточний для чоловіка, доки не вложить він певної працї в уряджепє вітрака; сила пари єсть неужиточна, доки не уря-

дить ся льокомотива; руда зелїзна не придасть ся нї-на-що, доки її коваль або слюсар не перемінить своєю працею на зелїзо; дерево так довго неужиточне, доки єго тесля або столяр не выгладить, словом сказавши, доки не обробить. Всьо, що́ природа достарчає, стає що-їно тогди пожиточним, коли до сего приложимо свою працю. Навіть риба в ріцї лиш тогди буде ужиточною, коли зужиємо певну працю, щоби її зловити і зварити. Такий чоловік, котрий би цїлком не хотїв працювати, мусїв би умерти з голоду, хотяй би він жив навіть серед найбогатшої природи. Одже ясно, що праця творить все ужиточним. Всяка річ стає лиш тому ужиточною, що на ню зужило ся певну працю. Духово розвинений чоловік повинен понимати то величезне значінє працї і перед нею чоло схилити Лиш той, що працює, може стати пожиточним, собі і другим. Непривикненє до працї, лїнивство — то найбільше нещастє, яке може чоловіка здибати. Тілько той, хто уживає сил своїх на витревалу, ненастанну і пожиточну працю, заслугує на поважанє.

Однак не кожда праця відповідає вимогам господарскої дїяльности. Часто-густо праця відбуває ся під такими условями, що в вислїдї не удержуємо такої річи, котра становить цїль господарскої людскої дїяльности. Спогляньмо приміром на чоловіка, що вийшов на прохід без нїякої цїли і пляну. Нема і сумнїву, що сей чоловік трудить ся, натягає свої мушкули, і єсли прохід відбуває ся довго, то він навіть добре може змучити ся. Але чи працює він в цїлях господарских? Хиба нї!

Звернїм тепер увагу на дитину, що грає ся в пилку. Чиж не працює она? Без сумнїву працює і та праця є для здоровля її дуже пожиточною.

Єсли приміром ґімнастикуємо ся, то і того рода праця впливає користно на розвиток нашого орґанїзму. Але чи така наша праця, або така праця дитини, що́ грає ся пилкою, нїчим не ріжнить ся від працї ремісника в варстатї? Очевидно, що ріжнить ся. Праця ремісника дає нам якусь річ, котру можна продати і за одержані гроші купити хлїба, одежину, і загалом всьо, що́ до житя потрібне. Одже, коли-б ми працювали так, що не мали би з тої працї нїякого хісна, тогди не могли би ми забезпечити свого житя-бутя. Тогди була би вся господарска дїяльність чужою. Наконець єсть ще оден рід працї, що́ не стоїть в безпосередній звязи з господарскою дїяльностю. Такою працею єсть у м о в а́, д у х о в а.

Коли в варстатї зробимо плуг, або який иньший прилад, то одержимо річ нову, придатну до нової працї. Коли направимо стару бо́рону, то з річи нехосенної одержимо річ пожиточну. Коли зробимо приміром навіть якусь дрібницю, як би могло ся здавати непотрібну, або дуже мало потрібну, н. пр, забавку для дїтей, то всеж найде ся такий, що ї́ї купить, щоби лиш дїтям здїлати приємність Коротко сказавши, в наслїдок працї одержуємо щось або хосенного, або приємного для чоловіка. Такі плоди працї всїлякого роду надибаємо всюди, де лиш чоловік займає ся господарскою дїяльностю. Хлїбороб заосмотрює людий в нові плоди, ткач вистачує нові штуки полотна або сукна, а купець перевозить ті річи там, де їх недостає. Чогось такого не надибуємо в духовій людскій дїяльности. Анї учитель, що́ дїтей учить, анї лїкар, що́ хорих в шпиталї лїчить, анї судя, що́ людий судить, нїчого нового людскости не вистачують. Учитель учить тому́, щоби ученики єго стали мудрійшими і більше уміли; лїкар

лїчить, щоби хорі поздоровійшали; судя судить, щоби винний одержав за свою провину справедливу кару а покривдженого щоби нагородити за нанесену шкоду. Чи до такої самої цїли стремить і праця хлїбороба, ремісника, ткача? Нї, они працюють, щоби працею добути собі кусень хлїба, або щоби розбогатїти, розуміє ся, єсли всьо добре зложить ся. Учитель, лїкар, судя тому́ лиш одержують платню, щоби мали таким робом всї потреби забезпечені, і щоби не були приневолені розпочати господарску дїяльність. Колиб они не мали платнї за свою працю, мусїли би займати ся рільництвом або якимнебудь ремїслом, а тим самим не мали би часу учити, судити, лїчити. Посади свої мають не на се, щоби платню побирали, але щоби могли учити, лїчити, судити, і нїчим иньшим не займати ся. Хлїбороб, ремісник, ткач в дїяльности своїй не мають нїчого иньшого на взглядї, як лиш добути собі відповідне число средств до житя. Коваль не тому́ робить плуг, щоби другим людям принести хосен, але тому́, щоби із продажи сего плуга сам міг хосен потягнути. Алеж бо чоловік не годен жити лиш самим „хлїбом насущним“. Услуги учителя, лїкаря і судїї суть чоловікови мало-що не так само потрібні, як і кусень хлїба. Суспільність не може обійти ся без таких людий, що її вчать, лїчать і нею управляють. Знанє наук вчить людий, як то они можуть лїпше і користнїйше працювати; підтримуване здоровлє в добрім станї позволяє чоловікови більше часу зужити для працї; порядок і мир суспільний забезпечує тим, що́ працюють, змогу дальшої спокійної дїяльности. Праця же духова тих людий не входить в обєм нашої науки, що́ слїдить виключно лиш за господарскою дїяльностю.

Одже ся праця, щó причиняє ся до розвиненя господарскої дїяльности, мусить ся вести після якогось певного пляну, і мусить вести до означеної цїли. Така праця зове ся уплянованою (після певного пляну уладженою). Друга річ, що цїлею такої праці мусить бути конечно якийсь предмет, що може вдоволити людску потребу. І чим та потреба яснїйше носить на собі цїху необходимої потреби, тим і праця, щó провадить до її заспокоєня, єсть більшої ваги. А вкінци третя річ, така праця не може бути працею духовою, умственною, а лиш фізичною, щó в своїх плодах достарчає якусь річ або хосенну або приємну. Праця така зове ся инакше працею мяснїв (мушкулів). Ось три прикмети праці, по котрих можемо розпізнати, чи она одвічає господарскій дїяльности. Праця, щó має ті прикмети, зовеся господарскою. Щó-ж одже називаємо господарскою працею? Сим іменем називаємо працю фізичну, уплянованy, вдоволяючу людским потребам.

Так одже з того розділу ми навчились: Яке значінє праці в дїяльности господарскій; які суть прикмети господарскої праці, яке значінє має праця умовá і як означити господарску працю.

V.

Скількість праці.

Не всї люди працють однаково. Одні працюють менше, другі більше. Навіть в тім самім часі з двох робітників оден може два рази тілько заробити, щó другий. Дитина не година тілько заробити, кілько чоловік дорослий; знов лихий робітник не годен тіль-

ко, кілько може заробити робітник вправний. Щаслива ловля риб для Ескімоса вистане нераз на стілько, що може довший час не робити, не голодувати, коли противно робітник мусить нераз працювати 15 до 18 годин денно, щоби заробити на кусник хлїба. Дикі люди, що́ займають ся польованєм, тратять нераз цїлий день, щоби яку звірину убити, коли противно в тім самім часї робітник годен виробити в фабриці кількадесять тисяч шпильок. Так одже один працює богато, другий мало. Сей працює з великим поводженєм, і праця єго зове ся видатною, або, як то иньші називають, продуктивною; знов тамтой працює без поводженя, а праця єго єсть невидатна, непродуктивна. Одже скількість і видатність працї можуть дуже сильно змінити ся серед суспільности. Тепер побачимо, від чого се залежить, а почнемо від головних условин, що́ збільшають або зменшають скількість працї.

А) До таких условин належить передовсїм поділ людий що до лїт їх віку. Найсильнїйшим, найбільше здібним до працї єсть чоловік в лїтах між 25-им а 40-вим роком житя. Від 15-ого року житя до 25-ого сили ростуть, змагають ся, але не досягають ще найвисшого розвою. Від 45-ого до 60-ого року сили слабнуть, хотяй чоловік цїлковито не доходить ще до старечої немочи. До 15-ого же року і від 60-ого люди звичайно суть нездібні до працї. Одже цїлком ясно, що суспільність, котра має у себе 40% людий в лїтах між 25 а 45, може доставити більшу скількість працї, анїж та суспільність, що́ має людий таких 30% або 20%. Чим менше єсть в суспільности дїтий, недолїтків і старців, а чим більше людий дорослих, тим хосеннїйший їй склад під взглядом господарским, економічним.

*

Б) Другим важним услівєм єсть тут подїл що-до пола. Женщина єсть слабшою від мущини і взагалї менше може працювати. Такий одже склад суспільности, в котрім на 100 мущин припадає 106 женщин, єсть під взглядом господарским менше хосенний, анїж такий, де на 100 мущин єсть 98 жінок.

В) Яко третє услівє, що́ впливає на меншу або більшу скількість працї суспільної, треба уважати на здібність орґанїзму до працї. Орґанїзми людскі відзначають ся ріжною здібностю до працї. Нераз оден робітник за день анї половини того не зробить, кілько зробить другий, шо́ працює в тих самих условинах і над тим самим предметом. Люди вже зауважали се, що народи просьвічені, замешкуючі н. пр. Европу, суть більше здібнїйші до працї анїж дикуни австральскі. Анґлїйский робітник буває звичайно сильнїйший від французского, грецкий три рази сильнїйший від турецкого. Чим чоловік розумнїйший, тим має більшу охоту до працї, а привичка до працї збільшає людскі сили і, що́ ще важнїйше, що сей приріст сили переходить на слїдуючі поколїня. Чим більше люди розвиті і чим більше знають працю цїнити, тим більше росте їх здібність до працї, тим користнїйший склад суспільности з огляду на господарність.

Г). З черги наступає тепер четверте услівє, іменно здоровлє в суспільности. Чим частїйше люди слабують, тим більше марнуєсь часу, котрий можна би при здоровлю ужити на якусь працю. Чим менше в краю слїпих, глухих, божевільних, тим більше будемо мати правдивих робітників. Але страта в скількости працї не ограничає ся до таких

калїк. Всякий може занедужати. Однак чим здоровше єго мешканє, чим поживнїйша страва, чим відповіднїйший одяг до певної пори року, чим рідше чоловік працює понад сили, тим рідше і слабує. А противно, єсли чоловік лихо мешкає, лихо їсть, лихо пє, єсли віддихає нездоровим воздухом, єсли понад сили працює, тим частїйше може заслабнути, а таким чином пропадає більше часу, котрий то час можна обернути на якусь працю. При недостаточнім відживлюваню, нездоровім мешканю і зіпсованім воздусї не може орґанїзм розвивати ся, так як при добрих услівях. Робота іде тогдї пиняво, хороби більше валять ся на людий. Одним словом скількість працї росте в суспільности в міру, як і ті, що працюють, знаходять ся в лїпших условинах. Однак треба завважати, що независимо від всїляких иньших условин здоровлє суспільности зміняє ся рівно з віком. Найменше слабує чоловік дорослий, одже від 30-ох лїт до 40. Від лїт 25 до 30 і від 40 до 45 хороби появляють ся вже частїйше; молодцї доростаючі і старцї ще частїйше западають на здоровлю а найбільше слабують дїти. Тут одже знов як найяснїйше виступає услівє, про яке ми спімнули на самім початку і котре можемо знов повторити, а то що: чим більше в суспільности людий дорослих, тим користнїйший під зглядом економічним склад тої суспільности.

Д) Цілком річ ясна і зрозуміла, що скількість працї господарскої більша буде в тих краях, де більше число людий веде господарску діяльність. Край такий, де на 100 мешканців припадає 90 рільників, ремісників і т. п., має далеко користнїйший склад населеня під взглядом господарским як такий край, де на 100 людий лише 70 економічно працює.

Суспільність не може обійти ся і без таких людий, що працюють розумом, але де таких людий більше, там далеко менше може суспільність доставити господарскої праці. Скількість праці зросте ще більше, коли і дїти будуть брати участь в роботах людий дорослих, хотяй з другої знов сторони робота фабрична для дїтий шкідлива, бо їх орґанїзм не годен знести довгої праці в зіпсованім воздусї фабрики, і тому майже ві всїх краях заборонено дїтий уживати до праці фабричної.

E) Наконець скількість праці буде тим менша, чим більше днїв в році сьвяткує ся. Є в Нїмеччинї такі місцевости, де ще до недавного часу сьвятковано 200 днїв в році, де одже не працьовано більше як майже одну третину цїлого року. В Росиї в декотрих місцевостях можна начислити до 130 сьвят на рік, на працю одже позістає дві третини цїлого року.

Взагалї, чим більше де край просьвічений, тим більше у него праця шанує ся і тим сильнїйше росте в такій суспільности скількість господарскої праці.

З повисшого ми довідались: як зміняє ся скількість праці в суспільности; що є скількість, а що продуктивність праці; які условини складають ся на скількість праці в суспільности, який вплив віку, пола, орґанїзму і. т. д.

VI.

Видатність праці.

Ми пізнали условини, від яких зависить скількість праці в суспільности. Перейдїм тепер з черги до тих условин, від котрих зависить продуктивність

або видатність праці і її якість. Побачимо, чому то оден чоловік в тім самім часі може зробити більше і ліпше аніж другий. Передовсім мусимо завважати, що таких условин богато. Не так то легко вислїдити, чому оден чоловік працює ліпше, а другий гірше. Кождий з нас побачив се і на собі самім. Навіть оден і той сам чоловік нині працює живійше, а завтра більше лїниво.

Першим таким услівєм се поділ праці. Не один з нас мусїв бачити, як то мулярі витягають цегли на висші поверхи дому, що будує ся. Часто, замість двигати цеглу на руках або й на плечах, сїдають рядом на шеблях драбини і подають один другому цеглу, і таким чином цегла дістає ся на гору. Такий спосіб дуже догідний, бо так тратить ся далеко менше часу ніж при ношеню. В фабриці шпильок не робить один робітник цїлої шпильки, але кількох (нераз около 20), з котрих кождий бере ся лише за якусь частину коло роботи шпильки. Один тягне дріт, другий простує, третий крає, четвертий острить конець, пятий головки заокруглює і т. д. Навіть робленєм головки займає ся двох або і трох робітників, і кождий має свою роботу. Взагалї в більших фабриках, де робить ся машинами, кождий робітник довершає лишень маленьку частинку цїлої роботи і нїколи річи цїлої не вирабляє. Яка цїль такого подїлу праці? Чому властиво один робітник не викінчує сам цїлої шпильки? Тому, що подїл праці впливає користно на її видатність. Бо-ж застановім ся, кілько то шпильок годен один чоловік денно зробити? Кажуть, що звичайно більше-менше одну, а нїколи не зробить їх 20. Тим часом навіть маленька фабрика, що не має нових машин, в котрій робить всего лишь 10 робітників, годна денно виробити 48.000

шпильок, с. є 4.800 на одного робітника. Кождий з нас бачить се в своїм житю. Де при одній роботї більше людий трудить ся, там робота іде лїпше.

Через що́ то властиво праця так сильно зискує на видатности, єсли роздїлена? По-перше через то, що єсли чоловік від своєї роботи не відриває ся, не змінює її, то він зискує цїлий той час, який пійшов би марно, єсли би він все відривав ся від одної роботи до другої. Єсли робітник через пів днини працює в поли, а другу половину при ткацкім варстатї, і все від одної працї до другої переходить, то не лише стратить багато часу на дорогу з поля до фабрики і назад, але і згайнує час, потрібний на то, щоби вложити ся в роботу. По-друге, при подїлї працї вправа робітників сильно змагає ся. Цїлком се ясно, що хто займає ся кількома ріжними роботами, не годен їх так скоро, докладно і зручно зробити, як сей, що́ цїле житє займає ся одною, часто дуже простою роботою. Навіть найлїпший слюсар не вдав би так зручно обточити головку від шпильки як той, що́ цїле житє лиш тою роботою займає ся. Найлїпший коваль не в силї виробити денно більше, як 200—300 цьвяхів, коли тимчасом можна надибати дванацятилїтних хлопцїв, що́ денно виробляють 2.300 цьвяхів. По-трете, подїл працї причиняє ся до нових винайдень, нових полїпшень в машинах і знарядах.

Так само впливає на видатність працї у ч а с т ь в працї або спільне дїланє. Спільна робота буває проста і зложена. При простій роботї спільній, подібно як і при подїлї працї, одну і ту саму річ довершає кількох робітників, — але при подїлї праця роздїлює ся поміж кількох робітників, з котрих кождий працює коло своєї частини роботи, а при

спільній роботї знов багато людий лучить ся, щоби річ якусь спільно зробити. А роблять они се так длятого, що робота або на якийсь термін назначена, або має бути взагалї в короткім часї викінчена. Зерно зачне сипати ся, єсли не спрятає ся збіжа у властивім часї. Трава ссохне, єсли її не скосить ся, доки ще зелена. Коли іде о піднесенє великого тягару, о вбиванє палїв, не вистарчають сили одного чоловіка. Сила кількох людий перемагає тут перепони, яких один чоловік не в силї перемочи. „Громада великий чоловік“, каже наша руска пословиця. Хотяй би не знати як довго мучив ся один чоловік над тяжкою роботою, то єго праця без помочи других буде мало видатна.

Спільною роботою зложеною називаємо працю разом зібрану всїх людий, з котрих кождий чим иньшим занятий. Кождий з тих людий викінчує даний предмет цїлковито. Коваль робить віз, хлїбороб управляє поле, відтак коваль продає хлїборобови віз, а хлїбороб ковалеви збіже. Нїхто не в силї всего зробити. Кождий чоловік чимсь окремо занимає ся, щось окремо виробляє: хлїбороб збіже, коваль плуги, кравець одяг, різник мясо, ткач полотно. Всї відтак вимінюють поміж собою свої витвори. Звичайно ті, що́ працюють, з гори вже знають, що з своїх виробів користати не будуть; деколи знов старають ся люди зробити більше, як їм потрібно, щоби то, що́ їм за багато, продати тим, що́ того потребують. В містах займають ся переважно ремеслами, по селах знов хлїборобством. Де є копальнї, там процвитає гірництво, де лїси, там розвиває ся знов промисл лїсовий і т. п. Задля такого поділу роботи зложеної люди можуть мати все, що́ заспокоює їх потреби, або й потреби других людий. Та-

ким чином всякий улїпшає свою роботу і працює ліпше, зручнїйше, більше і вигіднїйше, аніж єсли-б не хотів чужої помочи а хотїв все для себе самостійно робити.

Одже-ж ми говорили: що називаєсь видатностю праці; що се єсть подїл праці; які се причини збільшеня видатности; що се кооперация (співдїланє) і який її вплив на видатність.

VII.

Услівя видатности праці.

Одже ми дізнали ся, що першим услівєм продуктивности праці єсть подїл і кооперация (співдїланє).

Кождий то пійме, що праця з наказу, праця примусова нїчого не варта. Тілько той, хто знає, що́ з своєї праці буде мати сякий такий хосен, працює так, як повинен працювати. Скоро лиш з єго праці користає хто иньший, то така праця певно буде мало видатною. Саме такою була праця невільників. Давнїйше і одних і других було досить всюди, а вільних робітників було тогдї дуже маленько. Невільника уважали за річ, а не за чоловіка. Цїлий єго добуток був власностю пана. Властитель міг єго забити, продати і заміняти за що иньшого. Крепак був нероздїльно звязаний з землею свого пана, не міг єго покинути і мусїв працювати в користь пана. В міру як розвивали ся науки і осьвіта, зникало постепенно рабство-невільництво, зникло і крепацтво в усїх краях, і тепер в цїлій Европі вже нема анї одного анї другого. Лишили ся ще ту і там слїди невільництва в Африцї і Амери-

ції, але і там борють ся за се Европейці і старають ся, щоби всї люди позискали свободу своєї особи. У нас, як звістно, знїс панщину цїсар Фердинанд I. в 1848 роцї, а на Українї, завдяки і нашому кобзареви Тарасови Шевченкови, знїс цар Олександер II. в 1861 роцї. Праця таких невільників і крепаків або і взагалї таких робітників примусових під зглядом видатности не дасть ся і порівнати з працею людий вільних. І по що-ж властиво уживати насили при праци, коли можна з гори знати, що се не буде мало впливу на полїпшенє житя-бутя, що за таку працю не можна одержати нї частинки її вартости. Навіть повірити годї, щоби в сих условинах прикладали робітники яку-небудь старанність у своїй праци. Можливо, що на хвилю, боячись бука, беруть ся пильно до працї, але взріст продуктивности сего рода працї буде тревати дуже коротко і зараз зникне, коли обух віддалить ся. Люди учені вичислили, що невільник зуживає при праци менше чим половину тої сили, котру зужив би, коли-б працював при добрій воли. За часів панщини коштувало скошенє такої самої сїножати 3 зр., що́ нинї при помочи наймитів дасть ся скосити за риньского. Нинї потрафлять два косарі наняті тілько скосити, скілько давнїйше шістьох підданих крепаків заледво могло скосити. Та мала видатність працї невільничої була вже з давен давна знана і самим панам невільників і крепаків. Трафляло ся, що нераз якусь наглу роботу давали они наймитам, а не своїм власним крепакам. В иньших знов краях самі господарі полїпшали удержанє своїх невільників, давали їм якусь частину зарібку, і завдяки тому праця невільників полїпшила ся, була видатнїйша і ставала користнїйшою.

Третим услівєм видатности праці єсть власність. Робітник працює для себе о много лїпше, нїж для других. Чим більше має він користи з праці, тим більше сил і стараня до сего прикладає, щоби праця ішла. Дальше праця є видатнїйша, чим більше приладів до праці потрібних має той, що́ працює. Приладом праці можна взагалї назвати всьо, що́ помагає в довершеню праці, всьо то, без чого праця обійти ся не може. В тім значіню приладом називає ся не лише машина або який ремісничий знаряд, але і будинки економічні, без котрих робітник обійти ся не може, а також і земля, хлїборобови необходимо потрібна. Той, хто має кусень своєї питомої землї, щадить її, не визискує, не нищить так, як сей, що́ її у другого винаймив. Він знає, що треба заховати плодовитість рілї, щоби міг в будучности з неї тягнути доходи. Сей знов, що́ землю винаймив на довший протяг часу, щадить її до того часу, доки з неї не буде мусїв уступити ся. Коли-ж найми тревають коротко, сей, що́ винаймив, цїлком не потребує про землю дбати і старає ся лиш витягнути з неї найбільший можливий дохід, не дивлячись на се, чи на будуче буде можна такий дохід осягнути. Так само нї який робітник, що́ бере платню від господаря, не приложить до праці всїх своїх сил, бо се не причинить ся до побільшеня єго зарібку. Лиш сам господар, що́ тягне з праці цїлу єї вартість, єсть в силї працювати з цїлим напруженєм сил своїх.

Наконець приведемо ще на память четверте найважнїйше услівє продуктивности праці, а именно розвиток наук. Ми говорили вже, що природа витворює сили, з котрих чоловік користає в цїлях господарскої своєї дїяльности. Запанувати природою для своїх цїлей треба, і в тім власне цїла штука, щоби про-

тивоставити сили природні так, щоб они служили цїлям чоловіка. Само вже собою розуміє ся, що чим ми більше запановуємо природою, тим більше визискуємо її сили, а тим менше самі будемо мусїли працювати, або, иньшими словами сказавши, при такій самій скількости праці можна більше зробити, одже праця стає ся більше продуктивною (видатною). Тому́ то, щоби працю зробити видатнїйшою для себе, треба конечно знати права природи. Тільки тогди, коли знаємо природу, її права і сили, тогди лише можемо над нею запанувати, можемо її змусити, щоби за нас працювала, щоби мп при тій самій скількости праці о багато більше заробили. Тому то знанє єсть величезною економічною силою. Образованя і просьвіти повинен бажати собі кождий, хто хоче в своїм житю продуктивно працювати.

VIII.

3. Капітал.

Дотепер ми говорили про два услівя продукциї, про природу і працю. Лишаєсь нам ще запізнатись з третим услівєм с. є. з капіталом.

Ми натякнули вже, що без приладів неможлива продукция. При помочи самих лишень рук не годен чоловік нїчого зробити. У всїх ремеслах конечно потреба деяких знарядів. Навіть такий, що живе виключно з ловецтва (польованя), або з риболовства мусить мати стрільбу, або сак або сїти. Відтак при господарскій людскій дїяльности конечно потрібний сирий материял, с. є. такий материял, що наперед підлягає якомусь обробленю, і що доперва тогди може бути ужитий. Наконець всї ті предмети, що

їх зробив чоловік працею, як і всї предмети взагалї мусять для переховку мати якесь відповідне місце. За-для того то необходимо потреба відповідних будинків. Будинків треба також для поміщеня робітників. З того ясно, що всяка продукция вимагає якогось накладу (на знаряди, сирий материял, будівлї і т. и.) і єго треба вложити, заки розпічне ся властива продукция. Инакше продукция всяка стає ся просто неможливою. Всї сего рода наклади називають ся *капіталом*. Легко зрозуміти, що капітал єсть плодом попередньої праці. Природа, як знаємо, нїчого чоловікови дармо не дає, не дає єму одже і капіталу. Капітал одержуємо тілько тогди, коли ми перед тим вложили якусь скількість працї на єго утворенє. Відтак капіталом можна назвати лише такий предмет, що єсть необходимо потрібний до витвореня нових предметів. І противно не єсть капіталом нїчого, що єсть чоловікови необходимо потрібне до єго безпосередного ужитку, одже не єсть капіталом хата, в котрій мешкаємо, хлїб, котрий їмо, стіл, при котрім пишемо. Але дім такий, де містить ся якийсь варстат ремісничий, хлїб, що даємо робітникам, стіл, до котрого прикріплений варстат слюсарский, то всьо єсть капіталом, бо всьо то служить посередно до витвореня нової продукції.

Щоби якийсь предмет міг бути капіталом, мусить він бути: 1) плодом попередної працї; 2) висліdом нової продукції. Одже капіталом називає ся всякий предмет, що єго зробив чоловік і що має служити до нової продукції.

Як може щось стати ся капіталом?

Припустїм, що рибалка жиє завдяки тому, що ловить риби і ними живить ся. Припустїм, що він не має иньших средств до житя. Єсли він ловить

рибу цілий день і не годен більше зловити, як лиш тілько, що єму до житя необходимо потрібне, то єму не стає вже часу на те, щоби набути потрібних прирядів до риболовлї. Колиб він мав сак, лодку, або неводи, то цілком природно, що продуктивність єго працї побільшилась би, бо за помочію тих прирядів він міг би далеко більше наловити риби. Однак, щоби ті приряди собі зробити, або десь роздобути, конечно потреба до того часу, бо мусить ловити рибу, щоби виживити себе і родину. Такожь не має і гроша, бо ловить риби лиш виключно для свого ужитку. На продаж нїчого єму не лишає ся. Яким одже чином може він добути собі потрібних прирядів, або инакше сказавши, як він може прийти до капіталу?

Припустїм, що задля більшої вправи, або з яких иньших причин видатність риболовної працї змагає ся, і що з того, що на один день наловить, може два дни жити. Одже таким чином лишає ся єму якась частина свобідного часу. Єсли він зужиє той свобідний час на виробленє прирядів (сїток, неводів і т. д.), або на ловлю риб на продаж в тій цїли, щоби за зискані гроші купити собі прирядів, то таким чином прийде до капіталу. Єсли же употребить сего свобідного часу на виробленє собі яких предметів до риболовлї непотрібних, а тілько для своєї власної користи (приміром, єсли ушиє собі одїж, або зробить лаву до хати, або щось иньшого,) то тогди не прийде до капіталу.

Одже два услівя потрібні, щоби прийти до капіталу: 1) потреба, щоби видатність працї о тілько змогла ся, щоби в протягу одного дня можна було більше зробити як то, що конечно потрібне робітникови до виживленя однодневного себе і своєї роди-

ни; 2) треба, щоби сей свобідний час, що лишає ся по здобутю свого денного удержаня, вихіснувати на побільшенє числа знарядів працї і їх уліпшенє. Бо чи може такий чоловік побільшити свій капітал, що все в днину переїдає то, що вироблює? Хиба нї. Чи капітал предприємця збільшить ся, если він віддає робітникови яко платню всьо, що в протягу одного дня витворив? Розуміє ся, що нї. Лишень тогди єсть для предприємця хосенно робітників тримати, коли робота їх о тілько стає ся видатною, що з надвишкою, себ то з зиском, оплачує їх платню. Лишень в такім случаю можливе єсть побільшенє капіталу.

В такий то спосіб творить ся капітал. Длятого зрозуміле, що він становить заощадженє працї. Єсли приміром витворю пшеницю, то при тім зужию якусь працю; если відтак з тої пшениці спечу хлїб і зїм єго, то не лише, що не одержу ніякої нової річи, але навіть знищу і ту давнїйше істнуючу річ, т. є. пшеницю. І противно, коли зроблю сокиру, то заощаджу працю, бо плід тої працї сокира, послужить менї до багато иньших робіт і покаже ся помічною нераз при багато нових, потрібних річах. Алеж і се річ ясна, що і капітал зуживає ся. Прядиво зникає яко прядиво, если з него зробить ся полотно; вуголь випалює ся в кухни, сокира вищерблює ся, будівлї валять ся. Заходить одже питанє, яким чином можна те, що зуживає ся, заощадити. Тут то єсть та головна прикмета, що відріжнює капітал від усїх иньших предметів, витворених рукою людскою. Капітал зуживає ся на се, щоби він знов появив ся в иньшій формі, коли між тим всякий иньший предмет зуживає ся безповоротно. Прядиво зникає, але на єго місце явить ся полотно, вуглє випалює ся,

але на те місце являє ся в руках коваля новий якийсь предмет до збутя, топір чи там сокира щербить ся, але заким они з'ужиють ся, то при їх помочи багато річий можна виробити. Фабрики з часом псують ся і валять ся, але заким се наступить, багато товарів вийде від них. Натомість пожива, що ми її спожили, одїж, що її знищили, завалене помешканє, то все гине безповоротно, і нїчого нового на їх місце не являє ся. Ту ріжницю поміж з'уживанєм капіталу, а з'уживанєм всякої иньшої річи треба собі добре затямити, бож пересьвідчимо ся пізнїйше, що суть такі капітали, що тілько томý, що з'уживають ся, приносять чоловікови хосен.

З того ми довідались: 1) яке є трете услівє витворюваня; 2) що зовемо капіталом; 3) як творить ся капітал і як з'уживає ся і т. и.

IX.

З чого складає ся капітал?

Дізналисьмо ся вже, що то єсть капітал, як повстає і як з'уживає ся. Побачимо тепер, які то предмети звичайно називаємо капіталом і з чого капітали суть зложені.

I) Капіталом називаємо сирий материял. Кожда ткацка фабрика потребує лену, конопель, вовни або бавовни. Коваль або й слюсар не може обійти ся без желїза. Столяр і тесля конечно потребують дерева і т. и. Се все називаємо сирим материялом. Сей сирий материял допроваджуємо до такого стану, щоби міг придати ся до дальшого виробу. І заки сей материял ужиє ся до дальшого виробу, то треба вже нераз вложити до него багато працї (де-

рево мусить зрубати ся, на дошки або бруси порізати, мусить ся єго перевести або сплавити).

II) Капіталом називаємо всїлякі знаряди, машини і взагалї всї уряженя, що улекшають витворюванє та побільшають видатність працї (знаряди столярскі. ковальскі і т. п., машини парові, знаряди господарскі, плуги, молотїльні і т. п. зелїзницї, пароходи).

III) Капіталом називаємо худобу. Худоби, як се кождий знає, не можна працею людскою зробити, але за те багато працї з'уживає ся, щоби худобу викормити. А що худоба помагає чоловікови при роботї, то можна її капіталом назвати. Воли і конї, котрими оремо, молотимо, звозимо і т. п., суть нашим капіталом.

IV) Капіталом також називаємо всїлякі улїпшеня рілї в тій цїли, щоби можна було витягнути з неї більші доходи. В безводнім степі уряджають штучні кирниці, стави, спусти води і сим чином можна занимати ся рільництвом і годівлею худоби. На березї моря, або взагалї в околицях низько положених, насипують високі греблї, щоби забезпечитись від заливу филь. Землю неплідну мастять навозом і то або природним або штучним. Великі гори перекопують та ведуть відтак дорогу. До того всего треба величезної працї, а робить ся се лиш длятого, щоби розширити і побільшити продукцию.

V) Капіталом називаємо всї забудованя, чи то призначені на місце працї, чи на місце переховку вироблених предметів. Тут одже належать всї варстати, фабрики, шпихлїрі, магазини, і т. п. та взагалї все, що роботу хоронить від шкідних впливів воздуха, зимна, горяча, огню.

VI) Наконець капіталом називають також і се, що єсть призначене до утриманя робітників. Єсли хто не має робітників і жиє тілько з власної праці, то чи-ж можна назвати єго поживу, одіне або помешканє капіталом? Хиба що ні. Чоловік їсть, щоби жив, а не на те, щоби знов працював, бо він би їв і тогдї дуже радо, коли-б цїлком не мав працювати. Сего одже капіталом назвати не можна. Але хто дає їсти своїм робітникам, хто їм платить, для них хати челядні ставляє, то тота пожива, той гріш і ті хати будуть капіталом. Се все єсть не лише плодом праці, але єсть безусловно призначене для нової роботи (продукциї). Єсли хтось кормить робітників, робить се лиш в тій цїли, щоби робітники в заміну за своє удержанє деякі роботи робили і длятого то все, що входить в склад винагородженя робітника за єго працю, єсть для предприємця капіталом.

З таких то одже частий складає ся капітал. А теперь викажемо ріжниці, які між ними заходять. Знаємо вже, що капітал з'уживає ся, але чи всї капітали однаково з'уживають ся? Єсли в кузнї кинемо вуголь у піч, то сейчас від разу спалить ся. Єсли з дерева щось зробимо, то те дерево лиш раз можна до тої цїли ужити. З кусника дерева можна річ якусь зробити, але сей кусник вже мабуть до нїчого иншого не придасть ся. Коли-ж знов зробимо плуг, то він не знищить ся ще, виоравши одну скибу. Плугом користуватись будемо могли довго, і багато морґів з'оремо, доки не покаже ся він непридатним до працї. Єсли плуг буде нам служити через пять лїт і кождого року з'оремо ним пятьдесять морґів, то він з'ужиє ся що іно по з'ораню 250 морґів землї. В попередних примірах бачили ми, що

все угле і ціла дошка з'ужились на одну річ, а тут на кождий морґ з'уживає ся лиш одна частина плуга (або гроший, що за них плуг куплений). З того то взгляду дехто ділить капітал відповідно до способу з'ужиткованя на два роди, і називає єго обіжним тоді, коли від разу з'уживає ся, а зелїзним, єсли поволи постепенно треба єго відновляти в часї продукциї.

Єсли таке значінє надамо капіталови обіжному, то з шести висше вичислених частий капіталу треба до капіталу обіжного зачислити сирий материял і средства удержаня робітників, а всї прочі роди капіталу будуть тогдї капіталом желїзним. Та ріжниця однак не все дасть ся задержати, бо, хотяй кусень вугля або дерева від разу з'уживає ся, то однак фабрикант мусить все мати якийсь запас вугля або дерева, а такий запас, так як кожда машина, з'уживає ся поволи, постепенно. Длятого в житю практичнім називають желїзним капіталом таку скількість гроша, яку потрібно при заложеню фабрики, не зважаючи на се, чи той гріш іде на будинки чи на машини, чи вкінци на придбанє запасу сирих материялів. Капіталом обіжним або оборотовим називає кождий фабрикант або купець ту суму гроша, що її треба мати під рукою на виплату робітників, на купно сирого материялу, на направу старої будівлї або машини і т. п.

З тої части ми пізнали: 1) з чого складає ся капітал; 2) яка ріжниця в ужитю капіталів; 3) яка ріжниця між капіталом закладовим або оборотовим і 4) що се капітал закладовий, а що оборотовий?

X.

Що єсть дохід і як він ділить ся?

Знаємо вже, чого то треба, щоби чоловік міг мати все те, чого потребує до заспокоєня своїх потреб. Всякий з нас знає, що все те, що отримуємо завдяки господарскій дїяльности, називає ся доходом. Річний дохід цїлого краю складає ся з цїлої маси річий, котрих достарчає цїлорічна праця господарска горожан. Сей дохід може бути призначений, або на нове витворюване, або на власні потреби, або наконець на приятности житя. Але без огляду на се, на яку цїль уживає ся якийсь предмет, він становить частину доходу і єсть складовою частию загального краєвого доходу, яко плоду людскої господарскої дїяльности.

Як звістно, від загального доходу, який певне господарство приносить (дохід brutto) треба відріжнити так званий чистий дохід, що зове ся netto. Доходом загальним або „brutto“, без огляду на се, чи тут річ іде о яке віддїльне господарство, чи о край цїлий, називаємо загальну суму того, що в протягу місяця або року було вироблене. Щоби же мати чистий дохід „netto“, треба з суми загального доходу відтягнути всї можливі розходи, які за собою продукция потягає. Припустїм, що столяр в роцї заробить всего brutto 800 зр. або инакше сказавши, що в тім часї наробить різних знарядів на 800 зр. Одже та сума представляє єго загальний річний дохід. Щоби же означити єго чистий дохід, треба з тих 800 зр. відтягнути всї кошти виробу. Які-ж то ті кошти? Передовсїм кошти закупленя сирого материялу; дальше платня за винаєм варстату або

ґрунту, де варстат вибудований, проценти від пожичених гроший за-для розширеня предприємства а наконець платня і удержане робітників. Єсли припустимо, що всї ті розходи виносять округлу суму 500 зр., то цїлком ясно, що чистим доходом столяра буде тих оставших 300 зр.

Знаємо, що до зробленя кождого предмету треба доконче трех условій: сил природи, працї і капіталу. Знаємо, що мало коли лучає ся, щоби оден і той сам чоловік, що власноручно працює, мав всї ті средства до своєї розпорядимости. Лучає ся, що хлїбороб має досить землї, не користуєсь чужим капіталом (знарядами, худобою), і не тримає робітників. Але таке взагалї рідко буває. Часто кромі свого власного поля, винаймає ще землю від других, позичає зерна або гроша, щоб зерна купити. Єсли же він єсть так маючим, що всего того має досить, то звичайно наймає робітників, котрих мусить оплачувати. Лучає ся, що ремісник в своїм варстатї у своїй власній хатї сам оден працює і має до того ще досить потрібних знарядів і материялів. Але частїйше лучає ся, що він працює чужими знарядами і на чужім варстатї.

Знаємо, що все те, що заспокоює людскі потреби, єсть дїлом працї. Але робітник і взагалї той, хто працює, не може діставати цїлого самим собою зарабленого доходу. Праця невідривно лучить ся з двома прочими условинами продукциї. Коли-б працї не помагали сили природи і капітал, не могла би она приносити людям такого хісна, який з неї люди мають. Очевидно одже, що ті, котрим удало ся запанувати силами природи і капіталами, будуть жадали якоїсь части доходу за се, що позваляють з сеї своєї власности кому иньшому користати. Так

одже від нагородженя за працю треба відчислити відповідну часть доходу на користь тих людий. Ся часть, що її дістає властитель условій природи, називає ся рентою, а та знов, що її дістає властитель капіталу, зове ся зиском, а наконець ся, що лишає ся, називає ся заробком. Цілком природно, що все те разом дістане ся одному чоловікови, єсли він має і условія природи і капітал і працю; або дохід сей поділить ся між двох, єсли один має условія природи і капітал, а другий працює, або навідворот. Дохід сей може бути і між трех поділений, єсли один має условіє природи, другий капітал, а третий працює. Дохід ділить ся найчастійше між двох, бо робітник звичайно нїчого не має, кромі здібности до праці або сили робучої.

Так одже знаємо: 1) що то є дохід в господарстві; 2) які роди доходу; 3) як обчисляють чистий дохід; 4) котре збільшенє користнїйше: доходу загального, чи чистого; 5) коли збільшає ся загальний дохід і 6) на які части ділить ся дохід при ріжних обставинах в господарстві?

XI.

Що то єсть рента і як вона обчисляє ся?

Ми вже казали, що рентою називає ся отся часть доходу витвору (продукциї), котру одержує властитель богатств природи, приміром властитель землї, з'ужиткованої при тій продукциї. Той приміром, що сам господарить на своїм ґрунтї, той як вже знаємо, в загальній сумі своїх доходів має і ренту. Також ми вже говорили, що посесор виплачує ренту властителеви.

Однакож треба конечно відріжнити ренту від *чиншу винайму*. Часом в чиншови містить ся тільки сама рента, частїйше рента єсть лише частинкою чиншу. Єсли я винаймив такий ґрунт, що на єго справленє властитель не видав нїколи анї крейцаря і не вложив в нього нїякого капіталу, то річ ясна, що я плачу єму лише за дари природи, котрі суть єго власностію, то єсть, плачу лише за ренту. Одже в тім случаю кромі ренти нїчо не увійде в склад чиншу. Єсли же властитель дає менї разом з землею і той капітал, що вложив в неї, т. є. будинки економічні, знаряди господарскі, зерно під засїв, худобу і т. и., то чинш, котрий я буду єму платити, не єсть лишень самою рентою, себ то платнею за хісновань з дарів природи, але єсть і зиском і доходом від вложеного капіталу. Одже бачимо, що рента єсть деколи то само, що і чинш. В иньшім випадку рента ріжнить ся від чиншу, і то відповідно до того, чи капітал потрібний до продукції єсть лише виключно власностію посесора, чи якась часть єго належить до властителя ґрунту. Єсли коваль поставив кузню на чужім ґрунтї, але за власні гроші, то заходить питанє, чи має він платити властителеви лише саму ренту? Розуміє ся, що лиш саму ренту, бо властитель не вложив там нїякого капіталу. Сли же коваль платив господареви кромі того за будівлю, котра належить до нього, а з котрої він поставив собі кузню, чи тодї платня єго буде лише чистою рентою? В тім випадку нї, бо в тій платнї мусить містити ся кромі ренти і процент від капіталу, вложеного на будову кузнї.

Однак треба памятати, що не кожда земля, не кождий ґрунт може давати ренту. Суть поля, що цїлковито не дають сего рода доходів. Припустїм,

що управа морґа поля, засїяного пшеницею, коштує 18 зр. і нехай ся сума буде платнею робітничою. Припустїм дальше, що цїлий капітал господаря на сто морґах поля в економічних будинках, в господарских знарядах, в худобі і зернї виносить 4000 зр. Числячи 5% доходу, господар повинен би мати зиску 200 зр., або инакше 2 зр. з кождого морґа. Припустїм, що морґ видає 4 кірцї. Єсли корець пшениці коштує 5 зр. то цїлком ясно, що ґрунт по зворотї платнї робітничої і зиску процентового капіталу, нїякої не дає ренти. На лїпшім ґрунтї, при такім самім накладї, можна зібрати 6 корцїв пшениці, а тодї будемо мати 10 зр. ренти. Але можна також і той сам урожай (4 корцї) мати і при зменшенім накладї пр. 15 зр., а тодї рента буде виносила 5 зр. Одже менше плодовиті поля не дають нам нїякої ренти, і противно, чим лїпший ґрунт, тим і рента більша.

Чомуж воно так?

Всякому звістно, що в пристанях (містах побережних над морем) кождому платять однаково за пшеницю, і то як сему, що виложив на управу морґа 10 зр. так і тому, що виложив 20 або 25 зр. Одже чим менше коштує оброблене поля, тим для хлїбороба буде зиск більший. Також і то ясна річ, що зиск буває тим більший, чим дешевший єсть перевіз пшениці. Значить рента буде більшою, коли поле лежить близше місця збутя, і противно, рента буде менша, коли земля находить ся далеко від місця збутя, хоч би якість ґрунту була в однім і другім випадку однакова. А коли віддалене буде однакове, то там рента буде більша, де ґрунт лїпший.

Зміркуймо дальше, що ціна одержана за пшеницю повинна покрити навіть найбільше коштовну продукцию. В примірі, що ми его подали, заробок виносив 18 зр., зиск з капіталу 2 зр., видатність моргa рівнала ся 4 кірцям. Допустїм, що на лїпшім ґрунтї чоловік може зібрати також 4 корцї, і то при вкладї 10 зр. Тепер возьмім яко ціну кірця не 5, але $2^1/_2$ зр., подивімось, що з того вийде? Оба господарі дістануть за свою пшеницю по 10 зр., однак перший з них потерпить страту на 10 зр. Чиж після того він може дальше господарити? Розуміє ся, що нї. Длятого повинен всьо випродати, покинути господарство і взяти ся до чого иньшого, і то до чогось такого, що не грозило би ему також стратою.

З того бачимо, що щоби не мати втрати, треба конечно, щоби ціна кірця оплачувала навіть найбільше коштовну продукцию т. є. продукцию на найменше урожайних полях. Єсли оден властитель має кілька ріжних фільварків, в котрих розходи на продукцию в першім фільварку виносить 25 зр., в другім 20 зр., в третім 15 зр., в четвертім 10 зр., і нехай видатність буде всюди рівна т. є. 4 кірцї на моргу, то ціна кірця повинна тодї виносити, що найменше 6 зр. 25 кр., бо инакше не оплатить ся господарити. Єсли же ціна єсть дїйстно такою, єсли кождий фільварок дає доходу 25 зр., то рента з четвертого т. є. з найлїпшого фільварку буде виносити 15 зр., з третього 10 зр., з другого 5 зр., а перший фільварок, найгіршій, не дасть нїякої ренти.

Але придивімось, чи ціна збіжа може піднести ся о стілько, щоби перевисшила кошти управи навіть найгірших ґрунтів? Колиб ціна збіжа перевисшала кошти управи, тодї і найгірші ґрунти принесли би ренту. Але то не дїє ся майже нїколи, бо

кождий купець старає ся купити збіже як найтаньше. Длятого ціни збіжа безнастанно обнижають ся, а коли вони обнижились аж до крайности, то хлїбороб мусїв би з причини дуже низьких цін покинути господарити, бо не мав би з господарства нїякого хісна.

Так одже найгірші ґрунти не могуть давати ренти. Але чим ґрунт лїпший, тим і рента більша, значить, рента зависить від якости ґрунту.

Як обчислити ренту з кількох частий господарских? Треба відтягнути найнизші видатки на продукцию від найвизших, єсли всї части приносять однаковий дохід. Або також, що на одно виходить, єсли розходи продукциї суть однакові, а дохід загальний, не єсть однаковий, тодї треба відтягнути від суми доходу кождої части дохід найгіршої части. Ось примір: Припустїм, що маємо три кусні по 50 морґів в кождім. Розходи продукциї суть всюди такі самі, видатність 400, 200 і 100 кірцїв. Возьмім, що розходи продукциї виносять 10 зр. на оден морґ, що робить 500 зр. на один кусник. Допустїм дальше, що ціна кірця виносить 5 зр., і що видатність з найгіршого кусня виносить 2 кірцї з морґа. Дохід з першого кусня винесе тодї 2000 зр., з другого 1000 зр., з третього 500 зр. Одже цїлком ясно, що рента з першого буде рівнатись 1500, з другого 500, а третий не дасть нїякої ренти. Загальна же рента з усїх трьох буде 2000 зр.

З того ми навчились:

1) Що то таке рента?; які суть ще иньші части доходу?; 2) хто дістає ренту?; 3) що то єсть чинш винайму?; 4) чи рента і чинш винайму єсть то само?; 5) яка єсть ріжниця між рентою а чиншом винайму?; 6) чи кождий ґрунт дає ренту?; ко-

трий нї?; 7) на яких ґрунтах рента росте?; 8) від чого зависить рента? і 9) як обчисляє ся ренту?

XII.

З и с к.

Коли відшибнемо від загального доходу ренту і платню, що ми видали її на робітника, то ся часть доходу, котра лишить ся по відшибненю, називає ся з и с к о м. Для лїпшого зрозуміня возьмемо під розвагу такий примір: Припустїм, що хтось не єсть сам ковалем, але вибудував кузню при великім гостинци, заосмотрив її приладами, винаймив собі коваля, щоби в нїй працював. Одже коваль працює в кузни того властителя і при помочи єго знарядів. Кузня приносить властителеви в роцї більше-менше 800 зр. загального доходу. Насуває ся питанє, як має тодї властитель обчислити зиск від свого капіталу? Передовсїм треба відчислити вартість сирого материялу, і нехай сей материял виносить 350 зр. Одже по відчисленю суми 350 зр. лишить ся 450 зр. Тепер же відчислїм на удержанє коваля (платню, їду, і т. и.) 200 зр., то лишить ся 250 зр. Наконець відчислїм 50 зр. річно на ріжні направи зужитого капіталу [направа знарядів, печі і т. и.) лишить ся 200 зр. Одже тих 200 зр. буде чистим доходом від вложеного властителем капіталу, або єсть зиском властителя. Єсли капітал був 2000 зр., то зиск буде 10%, єсли 4000 зр., то 5% і т. д.

Тепер запитаймось: звідки то бере ся зиск? Але, щоби се пояснити, треба перше зміркувати, коли властитель може без втрати наймати собі коваля. Одже тодї лиш може наймити коваля без втрати,

коли коваль властителеви тілько заробить, щоби та робота виносила більше як платня, за яку робити згодив ся. Припустїм, що властитель платить ковалеви річно 200 зр. і що всьо, що він за рік наробить, не варта більше, як 200 зр. В такім случаю очевидно мав би властитель ще страту, бо кромі оплачуваня коваля, кузня потрібує ще багато иньших видатків. Припустїм, що сей коваль наробив ріжних річно на 600 зр. [що рівняє ся загальній сумі розходів, але без зиску.] І тодї праця єго не не принесе властителеви нїяких користий. Що іно тодї, коли єго праця принесе більше як 600 зр., оттак приміром 800 зр., — удержанє кузнї оплатить ся. Застановім ся близше над дїяльностю сего нанятого коваля. Передовсїм завдяки єго працї, відновлює ся вартість тих всїх розходів [закупленє сирого материялу, удержанє коваля, кузнї, знарядів і т. и.] котрі, як ми се вже обяснили, становлять з'ужиту в протягу року часть капіталу сталого а в данім случаю виносять 400 зр. Відтак звернув коваль властителеви в виробах і всїляких роботах тих 200 зр., котрі єму властитель в протягу року виплатив, а кромі того придбав єму ще 200 зр. зиску. Єсли допустимо, що всьо те, що сей коваль за 200 зр. може спожити, треба би пів року робити, щоби се всьо відробити, — з того виходить, що коваль працював пів року лише для себе, а пів року для властителя, або інакше сказавши для капіталїста. Єсли би коваль сам мав капітал, то працював би лише для себе. Одже зиск бере ся звідси, що робітник заробляє для підприємця більше, чим сам одержує. Єсли коваль сам єсть і підприємцею і робітником, то положенє цїлком не змінить ся, цїла ріжниця буде в тім, що платню і зиск буде мати один і той сам чоловік.

Число годин денної праці робітника, називається *днем робочим*. Ті години, в котрих робітник відроблює вартість платні своєї називаються *необходимим часом робочим*, а прочі години, — *додатковим часом робочим*. Одже зиск єсть тим останком, який лишає ся по відтягненю продукції необходимого часу робочого від продукції цїлого дня. Так одже тодї зиск капіталїстів побільшить ся, коли побільшить ся і день робочий; єсли же довгота дня робочого останесь без зміни, то капіталїсти будуть старати ся уменшити сю часть робочого дня, в котрім робітник відробляє се, що одержав яко платню, а тим самим будуть старати ся побільшити додатковий час робочий, себ то сей час, в котрім робітник працює в хосен Фабриканта. Чим більша видатність праці, тим скорше буде можна виробити тілько продуктів, щоби дорівнували вартости платнї і тим коротший буде необходимий час робочий, а тим більший зиск. Взагалї, чим платня робітника висша, тим довший час необходимий і тим менший зиск.

Сказано: з зисків якоїсь продукції не все користає один чоловік. Часто користає з них кілька осіб. Задля того зиск можна подїлити на такі части: 1) *Нагорода за ризико* (непевність) підприємства. Єсли даємо комусь гроші, щоби провадив який інтерес, то передовсїм розмірковуємо, о скілько ведене того інтересу імовірне, і чи не пропаде вложений капітал. Єсли інтерес не єсть дуже певний, єсли можна в недалекій будучности сподївати ся страти, то ми хотїли би тепер мати як найбільший зиск з свого капіталу, щоби відбити в будучности всї можливі страти. Чим інтерес певнїйший, тим та часть зиску, себ то винагороджене за

ризико єсть меньшою. 2) Платня за заходи коло веденя інтересу. Ту часть зиску одержує той, хто господарить, хто провадить інтерес підприємства. 3) Процент від позичених гроший. Хто дає гроші потрібні до веденя підприємства, той бере завсїгди процент. Одже ясно, що з суми загального зиску буде мусїв підприємець віддати якусь часть на оплату процентів. Єсли капіталїст провадить інтерес за свої власні гроші, єсли сам займає ся підприємством і цїле ризико на себе приймає, то сам буде мати всї висше обяснені части зиску. Коли-ж він зазичив ся у кого иньшого, коли наймив собі новномочника до веденя інтересів, тодї очевидно, проценти бере перший, другий бере платню за господарене а єму самому лишить ся тілько платня за ризико підприємства.

Річ се ясна, що інтереси ризиковні мусять давати більший зиск, чим певні. Натомість загальна висота зиску в ріжних підприємствах або дуже мало зміняє ся, або цїлком нї. Припустїм, що середна висота зиску в нашій місцевости єсть 5% і припустїм дальше, що ковальство відразу зачинає давати 10%. Що-ж з того вийде? Всї, о скілько се лиш буде можливе, покинуть иньші занятя, пічнуть закладати кузнї, поспроваджують коваліїв, повиучують своїх дїтий сего ремесла і т. и. Незадовго буде тілько коваліїв, що будуть мусїти знизити сильно цїни своїх виробів, щоби з'єднати купуючих і замовляючих. Цїлком природно, що зиск скоро опаде. Припустїм, що опаде до 5%, або аж 3%. Що-ж тодї? Люди позамикають кузнї, возьмуть ся до другої роботи, або по-при ковальство будуть ще глядати иньших заробків і в иньшім місци. Наконець, коли число коваліїв зменшить ся, то сї, що лишили

ся, не будуть вже мати причини взаїмно відбивати собі замовленя; ціни на того рода вироби підуть в гору, одже і зиск піднесе ся відповідно. Тому то загальне право для зиску буде таке, що без огляду на всяку можливу непевність у всїх занятях, буде він стреміти в даній хвили до однакової висоти.

Так одже з сего ми зрозуміли:

Що називаємо зиском і як єго обчислити?; звідки зиск бере ся?; що називаємо днем робочим? а що необходимим і додатковим часом робочим?; що стане ся з зиском: коли необходимий час робочий побільшає ся?, коли додатковий побільшає ся, а необходимий не змінює ся?, коли довгота дня робочого побільшає ся, а час необходимий не змінює ся?, коли необходимий час робочий зменшає ся?, коли ся зменшає додатковий час робочий, а необходимий не зміняє ся?, коли день робочий зменшає ся, а час необходимий не зменшає ся?; як впливає на зиск побільшенє або зменшенє платнї робітничої?; на які части дїлить ся зиск?, кому вони в участи припадають, — одному чоловікови, чи кількох? і яке загальне правило непевности зиску?

XIII.

Платня робітнича.

Перейдемо тепер до близшого означеня третої части доходу: платнї робітничої. Платнею робітничою, або просто платнею називає ся та часть доходу, котру робітник одержує за свою працю. Тут треба відріжнити два роди платнї: природну і ринкову. Природною платнею називаємо винагородженє за працю, що відповідає необходимим сред-

ствам для удержаня при житю робітника і его родини. По фабриках або варстатах глядає заробку сей, хто або не має власного свого господарства, або тягне з него дохід, котрий ему не вистає на его потреби. Цїлком ясно, що робітник мусить що найменше тілько заробити, щоби міг з родиною вижити с. є., щоби міг заспокоїти свої найконечнїйші потреби. Довший час він не може менше заробляти. Люди, що не в силї заспокоїти своїх найконечнїйших потреб, часто підпадають хоробам і поволи вимирають. Звідти виходить, що платня робітника не може на довший час упасти низше тої границї, при котрій робітник заспокоює що-найконечнїйші свої потреби. В дійстности, як знаємо, нїхто не питає ся робітника, які его необходимі потреби. Предприємець платив би радо як найменше робітникови, а противно робітник бажав би заробляти за свою працю як найбільше. То вже річ очевидна, що чим більше робітників глядає роботи, тим сильнїйше, за-для великої конкуренциї, обнижують вони цїну свого товару тим то і платня більше обнижує ся — і на переміну чим більше робітників потребує в якімсь случаю предприємець тим більші ростуть вимоги підприємців і тим більше підносить ся платня. Одже та платня, що усталює ся на ринку і що її робітник справдї одержує, називає ся р и н к о в о ю п л а т н е ю. Представмо собі тепер, що робітників є вельми багато, що за-для того вони знизують сильно свою цїну, бо дуже домагають ся працї, що платня ринкова щораз то зменшає ся і спадає понизше платнї природної. Цїлком природно, що тодї навіть необходимі потреби робітників не зможуть бути заспокоєні. В тім случаю робітники будуть зневолені еміґрувати (виїжджати) до иньших країв, а ті знов, що не змо-

жуть виїхати, що-раз то частїйше почнуть на здоровлю западати і умирати. Коротко сказавши, сею чи тою дорогою число їх зменшить ся а платня ринкова піднесе ся до висоти платнї природної. Зробім тепер відворотне припущенє, що з тих чи иньших взглядів число робітників, зменьшуючи ся безнастанно, упало понизше числа, потрібного для підприємства. Цїлком певно, що тодї робітники піднесуть цїну і праця ринкова перевисшить працю природну. Щож з того вийде? Добробит робітників поліпшить ся, вони будуть лїпше відживляти ся, населенє краю буде росло, одже і число робітників збільшить ся. Значить може легко стати ся, що лїпші відносини притягнуть і робітників з иньших місцевостий а всї ті обставини обнижать платню ринкову до низини платнї природної. Або иньшими словами: без огляду на нестійність платнї ринкової, вона стремить всюди до низини платнї природної с. є. до тої низини, яка ледве може вистати до заспокоєня необходимих потреб. Платня росте там, де промисл розвиває ся, і де в наслїдок того треба що раз то більше робітників. Насупротив вона опадає там, де промисл упадає, і де в наслїдок того робітники не находять вже більше занятя.

Платня може бути або в натурі або в грошах. Давними часами, коли мало було гроша, виплачувано майже все в натурі, одже мешканєм, топливом, збіжем і т. и. І тепер ще, хотяй вже що-раз менше, дають робітникови, особливо сїльскому, мешканє і їду. Сей спосіб оплати може бути догідний, часом впливає він навіть на побільшенє платнї. Сли приміром парубкам дають під засїв кусень поля, то в лїтах урожайних їх заробок може сильно піднести ся. Однак такі условя часто вяжуть робітника. Він

приміром може мати багато жита тодї, коли придались би єму бараболї. Єму було би певно хосенніше замість продавати збіже, дістати платню грішми безпосередно і купити собі за них сего, чого єму потреба.

А знов платня грошева дїлить ся на 1) платню за час і 2) на платню від кусня (на акорд) і 3) платню з участию в зисках. При платнї „за час“ робітник дістає означену платню за якусь означену частину часу одже за годину, день, тиждень, місяць, рік, або в загалї за якийсь означений протяг часу. При такій платнї бодай підприємець певний, що в протягу сего а того часу буде мати робітника а знов робітник певний, що в тім часї буде мати сталий заробок. Однако та догідність є сполучена з всїлякими недогідностами. В тім случаю робітник не потребує прикладати ся до працї, бо він знає, що єго платня через се не побільшить ся, єсли він доставить більше продуктів. Підприємець знає добре про се, тож і старає ся як найменше платити за час. При роботї від штуки (від кусня) платня підносить ся, бо робітник старає ся як найбільше наробити чогось, знаючи, що чим більше чого зробить, тим більше і заробить. Однак зла сторона того рода платнї лежить в тім, що робітник робить свою роботу скоро, нестаранно, щоб лише як найбільше виробити, через що і вироби лихі і робітник тратить скоро сили за-для великої і надмірної напруги. При участи в зисках робітник кромі того, що заробляє за час або на акорд дістає ще якийсь процент чистого зиску. Тут робітника займає і скількість і якість виробу; одже ся форма платнї не має таких злих сторін, як платня за час або від штуки.

*

Наконець спогадаймо і про се, що платня робітнича в ріжних галузях промислу є ріжна що-до своєї великости. Вона змінює ся, а що-найменьше повинна зміняти ся при таких условинах: 1) Вищою есть вона звичайно при тяжшім і прикрійшім занятю, чим при легкім і приємнім. Різник одержує нераз більшу плату лиш за своє прикре заняте. Вуглярям також платять лїпше, чим иньшим робітникам. Взагалї плата повинна бути вищою там, де робота есть або шкідлива здоровлю або нечиста. Однак не завсігди так буває, ба навіть нераз прикрійшу роботу нагороджують гірше як легку. Дома далеко догіднїйше і приємнїйше працювати, як в фабрицї, одже селяни, займають ся домовим промислом так довго, доки не потребують працювати в фабрицї, хотьби дома навіть менше заробили. 2) Більше платить ся за роботу, що вимагає якогось приготованя, як за таку, де можна робити без всякого приготованя. Пастухови платять менше, як парубкови, знов парубок дістає менше, чим ремісник. А се пояснює ся тим, що треба нагородити час і кошти науки. Коли же намножить ся робітників богато, то нераз плата так низько спаде, що не то що не вернуть ся час і кошти науки, але навіть і необходимі потреби такого фахового робітника заледво оплатять ся. 3) Плата повинна бути низшою при тих ремеслах, де все можна подибати роботу, нїж там, де робітник мусить якийсь час оставати без роботи. Приміром муляр не може в зимі працювати, одже цїлком справедливо, що він жадає в лїтї так великої плати, щоби міг з неї і через зиму вижити. Однак велика в тім взглядї конкуренция мало коли позвяляє на се, щоби заспокоїти его бажаня. Вкінци платня тоді есть менша, коли заняте становить не головне а лиш по-

бічне жерело доходу. Єсли приміром селянин в зимі робить цьвяхи, бо дістає він за них менше, як коли-б цїлком управою рілї не займав ся, бо не се ремесло але управа поля єсть головним жерелом єго доходу.

Тож тепер знаємо: 1) Що називаєсь платня робітнича; 2) чим ріжнить ся платня природна від ринкової, і в яких відносинах они обі стоять до себе; 3) в якій формі можна платити; 4) які бувають роди платнї грошевої; 5) які суть добрі і злі сторони кождого з тих родів платнї; і 6) в яких родах занятїй плата єсть висшою, а в яких низшою?

XIV.

4. Зміни, які заходять в великости ренти, зиску і плати.

Ми вже розглянулись по черзї у всїх правах, яким підлягають рента, зиск і плата робітнича. Мусимо тепер спімнути, як ті части доходу зміняють ся з часом бо звісно, що житє не стоїть на однім місци; оно все іде на перед а разом з ним зміняють ся і відносини економічні. Зміняє ся також величина загального доходу, а особливо зміняє ся величина ренти, зиску і плати. Зачнїмо від ренти. Знаємо се добре, що майже цїла земля наша подїлена або на управні поля, або на пасовиска і т. д. Те саме дїється не лише у нас, але й по цїлій Европі. Лишень в декотрих державах, про котрі ми недавно дізнали ся, як в Америцї, так і в Австралії можна ще надибати великі простори землї, що анї до нїкого не належить, анї нїхто про неї не журить ся. Завважати можемо, що кошти управи землї зміняють ся дуже повільно. В нїякій галузи про-

мислу не можна надибати тілько перешкод і противностий, єсли хочемо завести якісь нові дорозші машини і знаряди, як в рільництві. Посмотрім довкола себе. Кілько то поколїнь оре тим самим плугом, волочить тою самою бороною, молотить тим самим ціпом! Кілько то ще часу мине, заким всї люди зачнуть користуватись лїпшими послугами, а замість ціпів посправляють собі молотїльнї.

Отже кошти управи землї підносять ся дуже звільна, а людскість тимчасом все росте та збільшає ся. Приміром в Росиї за час 65 лїт населенє подвоїло ся, і так всюди дїє ся; людий що-раз то більше, бож цїлком природно, що треба о тілько більше поживи. Беруть вправдї під управу нові ґрунти, алеж бо тих ґрунтів не багато. Впроваджують нові машини і знаряди, але то всьо іде досить пиняво. Ті нові ґрунти дають якусь додаткову скількість збіжа. Нові знаряди побільшають видатність ґрунтів старих і тим робом єсть більше збіжа. Але щож. Всьо се треває досить коротко. Людий що-раз більше множить ся, тож і більше збіжа потрібно, а відповідно до зросту скількости спожитого збіжа, підскакує і єго цїна. Щож з того виходить? Отже з сего обяву, що вартість продукциї звільна змагає ся, а цїни ростуть скорше, і що відтак дохід brutto побільшає ся — слїдує, що і рента з бігом часу мусить підвисшати ся. В минувших десятьох лїтах в наслїдок великого напливу дешевого збіжа, привоженого з Америки і Австралїї, цїна збіжа в Европі сильно упала. Однак нема що на се числити, щоби цїни збіжа на сїй низинї довго удержали ся, бо в послїдних лїтах новозаняті ґрунти в Америцї, і то способом грабежі, показали ся мало видатними, а побільшені кошти продукциї не позваляють вже

тепер американьскому хлїборобови доставляти збіжа по так низьких цїнах, як давнїйше.

Се вічна звишка цїн збіжа впливає і на зміни розміру плати робітничої. Знаємо, що цїна ринкова усталює ся після цїни природної, природна же, відповідно до вартости продуктів, що забезпечують робітникови необходимі єго потреби і єго родини. Отже, скоро лиш збіже подорожіє, то і плата робітнича мусить піднести ся. І так то воно мусить бути. Правда, на хвилю може вона обнизити ся, але єсли ми розсмотримо зміни плати в протягу довшого часу, приміром в протягу цїлого столїтя або й кількох століть, то без сумніву пересьвідчимо ся, що робітник заробляє тепер більше гроша, чим давнїйше. І так воно водить ся не лише у нас, але всюди. Але то ще не всьо. Ми вже говорили, що людскість сильно розмножує ся; так само одночасно побільшає ся і число робітників. Щоби дістати роботу, робітники обнижують єї цїну до такої низини, що вже понизше єї при теперішних обставинах вижити не можна. І тому то завважати можна, що в декотрих краях плата повільнїйше підносить ся, чим цїни збіжа і взагалї цїни всїх робітникови необходимих продуктів. Инакше сказавши, робітник дістаючи нинї більше гроша, чим єго попередники, дуже часто може собі за них купити далеко менше продуктів, чим вони. Зріст, єсли не дїйстної плати то бодай номінальної [іменної] обясняє також зміни, які зайшли в висотї зиску. Знаємо, що необходимий і додатковий час робучий, суть то два числа відворотно пропорціональні т. є. чим більший час необходимий, тим менший час додатковий, і навідворот: єсли плата росте, — росте і час необходимий, а одночасно час додатковий зменшає ся. А як додат-

ковий час робучий є часом, в тягу котрого виробляє ся зиск для капіталїста, тож цїлком природно, що при побільшеню плати зменшає ся зиск. Саме то в тім лежить постепенне, стале з бігом часу зменшанє зиску. В XVII віцї в Анґлії середний зиск рівнає ся 8%, в Франциї 6 %, тепер рівнає ся 3% а нераз і менше. В Росиї в XVII віцї можна було дістати з капіталу 20%, а тепер процент правний рівнаєсь лиш 5%. Однак завдяки побільшаню капіталів, се зменшанє зиску не може впливати на зменшанє розмірів продукциї. 3% від мілїона зр. представляє суму 30,000 зр., 20% від 100,000 єсть ледво лиш 20,000 зр. Єсли зиск зужитковує ся на дальше продукованє, то в першім случаю промисл далеко більше розвине ся, чим в другім.

Такі суть загальні докази що-до змін складових частий доходу в протягу часу. На тім кінчимо другу частину нашої працї і приступаємо до виміни. Та заким перейдемо до того, розміркуймо, що ми навчились: 1) що скорше росте; чи цїни збіжа, чи плата; 2) як з бігом часу зміняють ся ренти; 3) що з бігом часу дїє ся з платою; 4) як сї зміни впливають на положенє робітників; 5) які се зміни зиску і 6) як вони впливають на розміри промислової творчости?

XV.

Виміна.

Знаємо, що давнїйше в старинности, торговля не була так широко розповсюднена, як нинї. Виміна продуктів людскої працї була маленька, незначна, і люди всьо, що лиш їм було конечно потрібне, са-

мі собі виробляли. Але, як ми вже сказали, то люди від давна видїли, що такий стан річи є невигідний. Знаємо вже, як хосенний подїл працї для економічної людскої дїяльности. Сли я разом і одяг собі шию і чоботи, і в поли працюю і ще що иньшого роблю, то певно, що і ті чоботи будуть гірші, як би їх швець ушив, і той одяг буде гірший, як би єго кравець спорядив і т. д., а се як раз тому, що всьо уміти єсть річею неможливою, а по друге, що всього того, що менї до тих робіт потрібне, нераз під рукою мати не можу. У нас приміром, виноград не росте, оджеж свого вина мати не можна; знов на півночи, в зимних краях, пшениця не удає ся, то тамошні люди при такім станї не могли би мати булок. І власне за-для того такий спосіб заспокоюваня необходимих потреб людских треба було закинути. Люди так почали між собою укладати ся, щоби кождий одною лиш роботою займав ся, а именно такою, котру найлїпше уміє і котра єму при даних обставинах найдогіднїйша. В виду сего всякий почав вирабляти не лише для своєї користи, але й на продаж для других, щоби за одержані гроші накупити собі всього, що єму треба. Вже люди почали вимінювати між собою свої вироби, і так поволи господарство природне уступило місця господарству виміннему. Вироби, призначені до продажи, почали люди називати товаром. Одже товаром не єсть ся пара чобіт, що її швець для себе ушив, але та, котру має намір продати. Кождий почав тепер вирабляти один лиш товар, продавати єго відтак на ринку і глядати за иньшим товаром, і то за таким, щоб єму придав ся до заспокоєня єго конечних потреб житя. Пригляньмо ся-ж тепер близше, як то відбуває ся виміна між людьми.

Кожда річ уживає ся о стілько в господарстві, о скілько вона для чоловіка з сего або з того взгляду приносить хосен або инакше сказавши, о скілько та річ має в собі таку вартість, що з неї можна хіснувати. Письменник уживає чорнила, хліборób потребує плуга, а всїм людям треба сонїчного сьвітла, води, воздуха — то всьо є для нас хосенне, одже має свою вартість хіснованя. Кромі сего, кождий предмет буває для нас о стілько вартний, о скілько можемо єго вимінювати за иньші нам потрібні предмети. Одже того рода вартість предметів називає ся вартостию вимінною або просто вартостию. Наконець ся скількість гроша, яку за якийсь предмет одержуємо, називає ся єго цїною. Сли приміром, при вимінї дістанемо за стіл 20 локтів полотна, то тих 20 локтів полотна будуть вартостию стола, а стіл буде вартний 20 локтів полотна. Єсли за стіл дістанемо 6 зр. то єго цїна буде 6 зр. Єсли за локоть полотна платять 30 кр. то цїна 20 локтів полотна буде 6 зр. Одже сли стіл і тих 20 локтів полотна, як пр. в данім случаю, суть рівної вартости при вимінї, то кажемо, що їх вартість єсть однакова або що вони суть рівноважні.

Чи може якась річ мати вартість вимінну, єсли нїкому на нїчо не придасть ся [т. є. єсли не має вартости хіснованя]? Цїлком природно, що нї. Бо на щож мав би я купувати якусь річ, давати за неї гроші, або иньші предмети, єсли вона єсть менї цїлком непотрібна. Також хибно було би думати, що річи, чим они дорожші, тим більше хосенні і на відворот. А що з кождої річи чоловік має якийсь властивий хосен, і кожда річ заспокоює особливі потреби, тож такі ріжновартні річи не можуть між собою порівнувати ся. Сьмішним булоби над тим за-

становляти ся, що є менше або більше хосенне: чи чоботи, чи цукор; чи капелюх, чи склянка пива; чи вуголь чи сіль; чи корець бараболї, чи годинник. Одже видимо на примірах, що кожда річ, чи з сего чи з того взгляду мусить приносити чоловікови якийсь хосен. Однак ріжниці вартостий ріжних предметів вже за-для того не можуть зависїти від їх меншої, або більшої хосенности, що для тілько ріжнородних ужитків не можна винайти спільного мірила.

Алеж чи кожда річ, що має вартість хіснованя, мусить вже мати і вартість виміну? Чи за кожду річ хосенну можемо дістати що нибудь иньшого? Розгляньмо ся довкола, а пересьвідчимо ся, що воно не так. Чиж може бути щось хосеннїйшого від води, воздуха і соняшного сьвітла? Кождий знає, сли се все чоловікови відобрати, то він просто й жити не міг би. А чи ми оплачуємо уживане води, воздуха і соняшного сьвітла? Нї! Чому? Ось-ось саме тепер зближаємо ся до питаня, *звідки то походить вартість вимінна і як її ближше обяснити*? Хосенностию предмету її обясни́ти не можна. Воздух і вода суть хосенні, а однак вимінної вартости не мають. Хлїб все був однаково потрібний, а мимо того цїна єго постепенно підносить ся. Зелїза що-раз то більше людям потрібно, бо тепер щораз більше машин будує ся, котрих давнїйшими часами не було. А однак зелїзо не дорожіє, противно воно чим-раз дешевше. А чому се так? Звернїм тепер нашу увагу на слїдуючу обставину: за воду звичайно люди нїчого не платять, однак в містї такий, що воду розвозить, дістає за кожде ведро пару крейцарів. За щож він властиво бере грошї? Розуміє ся, що не за воду, але за працю черпаня, пере-

возу і розливаня в ведра. Припустїм, що я мушу пірнути на дно моря і то в нурковім дзвонї. Цїлком природно, що я повинен в такім случаю заплатити за воздух, котрим я під дзвоном віддихав, себ-то за працю впущеню воздуха. Чому збіже дорожіє? Тому що поля яловіють, тож і управа і продукция збіжа чим-раз трудніїша. Чому зелїзо дешевіє? Тому, що чим-раз більше копалень відкривають і находять лекші способи перетоплюваня руди на зелїзо і щораз то менше працї треба на видобуване руди зелїзної і переробляваня. Звідки-ж одже походить вартість предметів і в чім вона лежить? Цїлком ясно, що вона опирає ся лишень на працї, яка зужива ся при вироблюваню якогось предмету. Чим більше працї, тим більша вартість предмету; а чим працї менше, тим і вартість низша.

Так одже: 1) Лишень та річ має вартість вимінну, що має вартість хісновання. 2. Не всьо се, що має вартість хісновання, мусить мати і вартість виміни. 3). Якась річ, що має вартість хісновання, тілько тодї набуває вартости вимінної, коли на її вироблене зужива ся праця; і чим більша та праця, тим і вижша вартість і на відворот.

З того роздїлу знаємо: 1) що дало почин до виміни; 2) коли виміна началась розвивати; 3) що називає ся „товаром“; 4) що то єсть хосенність (вартість хісновання); 5) що то єсть вартість (вартість виміни); 6) що то таке цїна; 7) чи усї предмети, що мають вартість виміни, мусять вже мати і вартість хісновання; 8) чи усї предмети, що мають вартість хісновання, мусять мати вже і вартість виміни; і 9) як обяснити вимінну вартість товару?

XVI.

Робучий день, і що то є природна, а що ринкова ціна.

Всї предмети мають вартість виміни лише тодї, коли при їх виробі з'уживає ся праця. Рівновартними суть ті предмети, на котрих виріб треба було однакової скількости працї. Так приміром єсли на роботу одного стола пішло стілько працї, що на виріб 20 метрів полотна, що на роботу одної пари чобіт і т. д. то значить, ті всї предмети є рівновартні. Але як би то вимірити сю скількість працї? Знаємо, що такою мірою єсть робучий день, с. є. се число годин, яке з'уживає робітник денно на працю. Сли вартість всїх висше згаданих предметів єсть однакова і сли виріб одного стола потрібує 20 годин т. є. два робучі днї, то таку саму скількість робучих днїв з'ужито на вироблене 20 метрів полотна, одної пари чобіт і т. д.

Одже річ, котру треба робити через 10 днїв, має два рази більшу вартість вимінну, чим та, котру треба робити через 5 днїв і навідворіт. Однак звернім увагу на таку обставину. Одну і ту саму річ можна зробити скорше або повільнїйше, відповідно до зручности робітника. Добрий ремісник вироблює лїпші вироби і то скорше, як робітник злий гірші вироби. Так одже, опираючись на висше сказанім правилї, виходило би, що гірші вироби треба би дорожше цїнити, як лїпші, бо на них з'уживає ся більше часу. То було би несправедливо і так воно нїколи не трафляє ся, бо тодї вистало би працювати повільнїйше, щоби заробити більше гроший. Одже до того, що ми вже сказали, треба додати ще ось

таке: Не кожда скількість часу, що її з'ужито на вироблене якоїсь річи, означає близше вимінну вартість тої річи, лиш той час, котрого конечно потреба було ужити в певну пору на вироблене предмета, надає вартість предметови. Одже в рахубу бере ся той пересічний час, котрого звичайно треба на вироблене якогось предмету. Сей пересічний час називає ся суспільно-необходимим часом робучим. Припустїм, що десь, де нема ткацких машин, виробляють полотно ручно, і вирабляють приміром денно три метри, то тодї вартість одного метра відповідає $^1/_3$ части робучого дня. Коли замість рук ужито машину, що денно виробляє 30 метрів, то тодї час робучий, суспільно-необходимий до вироблення одного мерта полотна, буде $^1/_{30}$ часть робучого дня. В такім разї всї ткачі-рукодїльники будуть мусїли продавати своє полотно 10 разів дешевше, сли схотять збути свій виріб, хотяй в самій річи він їх буде 10 разів дорожше коштувати, як машиновий виріб. Звідси показує ся, що рівночасно з введенєм машин, зменшує ся суспільно необходимий час робучий а з ним і вартість виробів.

Вартість якоїсь річи, котра то вартість основує ся на праци, з'ужитій на вироблене сеї річи, що її означує ся скількостю суспільно необходимого часу робучого, могла би називати ся природною ціною сеї річи. На ринку с. є. при куповаю предметів, сей, що купує, цїлком природно, що не довідує ся, кілько годин робучих пішло на роботу сего предмету і яку вартість має робуча година. Він дає звичайно пересічну ціну за товар, хотячи очевидно як найтанше сей предмет набути. Той знов, що продає також не має потреби кождому вичислювати, кілько робучих годин стратилось на вироблене

предмета і т. д., він хоче просто позбути ся свого товару як найдорожше. Перший додає, другий спускає, оба торгують ся і наконець годять ся на якусь пересічну ціну. Ціна ся, на яку згодили ся, називає ся ц і н о ю р и н к о в о ю. Як же та ціна означуєсь? Відповідь на се дуже проста. Если хтось привіз на торг десять плугів, а на ті плуги є 20 купців, то кождий купець охотно заплатить більше, щоби лишень не вертати без плуга. Ціна одже підносить ся. Если же на торзі єсть 20 плугів, а купців десять, то всьо стане ся навідворіт. Кождий фабрикант плугів, прийме охотно і найменшу ціни, щоби лишень з товаром непроданим не вертати ся домів. Ціна одже обнизить ся. Ся скількість виробів, котру хотять люди набути, називає ся п о п и т о м; а ся скількість продуктів, котру люди хотять продати, називає ся п о д а ж о ю. Цїлком очевидно, що наколи подаж перевисшає попит, ціни обнижають ся; на коли же попит перевисшає подаж, ціни підносять ся. Так одже, сли що хвиля зміняють ся розміри попиту і подажи, то і ціни ринкові все мусять хитати ся. Припустїм, що подаж на плуги в протягу якогось довшого часу є висшою від попиту. Ціни будуть тодї чим-раз низше спадати. Возьмім що впали вони нижше природної вартости плуга; а щож тодї буде? Плуги не покриють розходів продукциї, буде ся їх продавати зі стратою, виріб їх покаже ся некористним і по якімсь часі подаж їх зменшить ся. Коли зменшанє подажи дійде до сеї точки, в котрій буде вже низшою від попиту, тодї ціна зачне ся знов підносити. Припустїм дальше, що вона піднесе ся висше вартости природної. Продукция плугів буде тодї користнїйшою від всякого иньшого витвору; більше людий і капіталів возме ся за виріб плугів,

знов подаж піднесе ся, перевисшить попит одже і ціна ринкова опаде знов до низини природної і т. д. Таким чином ціна ринкова важить ся все коло ціни природної, і на хвилю то обнижає ся, то знов підносить ся понад пересічну висоту. Ся висота, як знаємо, зависить від праці, коли насупротив висота ціни ринкової зависить від попиту і подажи. Сї три головні і основні условини означують ціну всякої річи. Нема і найменшого сумніву, що в дрібній продажи задля незнаня цін, неохоти до торгу, або і з иньших яких причин, можна набути якусь річ або нечувано дорого, або і нечувано дешево. Але в гуртовій торговли підлягають ціни вище наведеним правилам і від тих цін залежать також і ціни в торговли дрібній. Однак бувають випадки, в котрих нїякого із повисше наведених правил не можна віднести, а особливо тодї, коли торговля якогось товару не є свобідною, але монополем (правительства) або якоїсь поодинокої личности або і держави. Так приміром в нашій державі австрійскій монополем є продаж тютюну. Очевидно, що в таких випадках, той, що має монополь, не має потреби уступати. Він знає добре, що нїхто ему цїни не зіпсує і що консументи (ті що купують) все лиш до нього прийдуть. Тому то в таких случаях продає ся товар по цінах дуже високих зі шкодою для консументів а з великою користию для тих, що продають.

З того роздїлу знаємо: 1) як мірить ся час робучий; 2) що називаємо робучим днем; 3) чи кожда скількість часу робучого, з'ужитого на вироблене якогось товару, означає вартість его; 4) що називаємо часом робучим суспільно-необходимим; 5) що називаємо природною вартостию товару; 6) що називаємо ринковою ціною товару; 7) від чого зависить

ціна природна а від чого ринкова; 8) що то єсть попит на товар; 9) що се таке подаж товару і 10) які суть виїмки від правил в сій розмові виложені.

XVII.

Гроші.

Нехай нам на хвильку здає ся, що гроший цїлком нема на сьвітї. Возьмім собі на примір колодїя. Він має візок, хоче єго продати, а за отримані гроші купити збіжа. Якже-ж він се зробить, єсли нема гроший. Правдоподібно піде до хлїбороба і попросить єго, щоби дав єму за візок збіжа. Але що зробить колодїй, коли хлїборобови візка не потрібно? Піде до другого, до третього, доки хтось такий не трафить ся, хто би дав єму за візок збіжа. А єсли сей колодїй мешкає в такій місцевости, де хлїбороби не то що самі збіжа не мають, ба ще докуповують? Одже він буде мусїв післати візок до другої місцевости і там набути потрібного збіжа. Ну, з візком ще дасть ся таке зробити, бо візок не зіпсує ся задля довшого лежаня. Але що зробить в такім случаю різник, котрому мясо задля довшого лежаня попсувалось би? Яким чином зможе він прийти до того збіжа, без котрого властиво житє неможливе? Ось які то трудности представляє нам от ся, так звана вимінна, торговля, яка тодї лиш має місце, коли товар вимінюєсь за що иньшого, а не за гроші, і лише дикуни, котрих потреби суть вельми малі і котрі дуже мало товарів мають, ведуть сего рода торговлю і обходять ся цїлковито без гроший.

Цїлком инакше річ представляє ся, коли є гроші. Вже від давен-давна порозуміли се люди, що найвигіднїйше було би всї твори вимінювати за якийсь один специяльний товар. Одже єсли всї оказують готовість за сей специяльний товар всьо заміняти, то в такім случаю за сей товар можна буде всього дістати і сей товар всїм людям покаже ся потрібним. Таким то товаром як-раз гроші. Там де гроші увійшли вже в ужитє, там колодїй не потрібує вже глядати такого хлїбороба, котрому бричка була би потрібна. Він єї може всякому продати, хто лиш її потрібує, а відтак за отримані гроші може собі збіжа купити. Одже видимо 1) що виміна і всїлякі виплати при помочи гроша вельми стають ся простими, 2) гроші немало причиняють ся до перехованя вартости. Кождісїнький виріб псує ся по якімсь часї. Суть витвори, котрі дуже скоренько псують ся, ось приміром страви. Навіть в більшій скількости не можна їх приготовляти. Єсли приміром молочарка уважає, що за чотири лїтри молока може тілько всякої поживи дістати, що в силї цїлий день прожити, то вона собі так подій вимірить, щоби більше на день молока не надоювати, як чотири лїтри, бо в противнім случаю мусїла би два рази тілько збіжа і мяса і т. и. денно переховувати, кілько їй потреба. А відтак, щоби робила держава, коли-б піддані платили податки в продуктах, що їх они вирабляють. Чи-ж могла би держава переховати таку величезну масу продуктів. Завдяки грошам улекшує ся сильно те перехованє. Молочарка може тодї тілько молока продати, кілько лиш в силї надоїти, бо гроші які, їй по купленю поживи лишать ся, не зіпсують ся; так само і держава нїчо не втратить задля зіпсутя продуктів, бо збирає податки

в грошах, що лежачи не псують ся і не тратять своєї вартости. З того виходить, що вартости мов-то переховують ся, коли їх на гроші замінить ся.

Отсе добрі сторони гроший. Саме з тих і иньших взглядів ріжні народи в ріжних часах впровадили у себе сей пересічний товар, що називає ся гроші. Звичайно такому товарови надавано значінє гроша, котрою сей або той нарід найбільше вирабляє. У племен пр. ловчих гроші заступають шкіри звірят. У декотрих племен, що жиють на побережах Африки, замість гроша уживають морских мушель і т. д., однак постепенно всї того рода гроші виходять з ужитя і роблять місце металям. Замість шкір, худоби, мушель, починає входити в ужитє зелїзо, мідь, цина і т. и. раз тому, що металї лекше дають ся переховувати, а друге для-того, що їх можна дїлити на найдрібнїйші части. Єслиб хто хотїв при купнї вимінним купити соли, а не мав нїчого иньшого кромі худоби, мусїв би тілько соли накупити, кілько варта один віл або баран. В декотрих лише случаях було би можна тодї меншу скількість соли нараз купити, бо товару, що єго в заміну дає ся, не можна без страти дїлити на части. Одже цїлком ясно, що сю невигоду усунуло ся як-раз через ужитє металїв. Тревалість і подїльність, — ось се прикмети металїв, завдяки чому при виборі материялу на гроші віддано їм перше місце. Наконець з бігом часу всї иньші металї зробили місце благородним металям, якими суть: золото і срібло, бо кромі висше згаданих прикмет мають вони ще і се за собою, що вже при невеликій скількости мають велику вартість. Хто бачив коли золотий або срібний гріш, той се легко пійме. Дукат, що варта висше 5 зр., не багато біль-

ший від одного крейцаря, тож кілько треба би приміром зелїза, щоби мати таку вартість. З того ясно, що далеко вигіднїйше платити невеличкою золотою монетою, чим великою скількостию зелїза. Третий благородний металь — плятина: она мало де находить ся, тож на гроші ужити не дасть ся. Дороге каминє також невідповідне на гроші, хотяй его вартість дуже висока, бо і не дасть ся так легко на дрібні части поділити, а знов легко можна каминє підробити. Длятого у всїх нинїшних просьвічених народів уживає ся на гроші золото і срібло. І лише при малих виплатах послугуємо ся мідею і нїкльом, але се в дуже малій скількости.

Сей відділ навчив нас: 1) які се злі сторони вимінної торговлї; 2) на що потрібні гроші; 3) які є гроші; 4) длячого металї найвідповіднїйший материял до роблення гроший; 5) чому всї народи на першім місци поставили благородні металї; 6) яких благородних металїв уживає ся на гроші; 7) чому не уживає ся для вироблюваня гроший плятини або дорогого каминя?

XVIII.

Цїна гроший. — Курс.

Ми вже дізнались, що з ріжних причин люди згодились на то, щоби замість безпосередної виміни товару на товар завести посередну виміну через гроші. Одже заходить питанє: в яких скількостях міняє ся гроші за товар? Як се ближше обяснити, кілько золота або срібла треба дати за якийсь товар. Иньшими словами, як обяснити вартість гроша?

Ми вже знаємо, як оцінює ся товари: якже-ж тепер з черги оцінювати гроші?

На се дуже легко відповісти: їх оцінює ся після всіх тих правил, після яких оцінює ся всякий иньший товар. Всім се добре звістно, що золото і срібло не суть лиш виключно грішми. З них вираблюють ся всілякі предмети. Припустім на хвильку, що золото і срібло з якихсь там причин подешевіло більше в монетах, як в виробах, т. є. що срібна ложка має два рази більшу ціну, як кілька монет тої самої ваги. Єсли одже маю трохи срібного гроша, то користнїйше для мене сї гроші стопити і поробити ложки, бо за них дістану більше, як за срібний гріш. Щож тодї стане ся? Ось гроша почне убувати, а виробів срібних і золотих буде що-раз більше і більше. Ціна срібних монет зачне підскакувати, а вироби стратять на вартости і се буде так довго тревати, доки ціна виробів срібних і монет не зрівняють ся. Припустім, що річ має ся противно, що срібло в виробах дешевше, як в грошах, то і в тім випадку наступить то саме що перед тим, лишень відворотно. Для тих, що мають вироби золоті і срібні на продаж, буде користно перетоплювати їх на гроші. Єсли се буде тяжко перевести в своїм краю (бож звістно, що лише держава має право бити гроші) то зачнуть срібло висилати за границю. Ціни на вироби зачнуть підскакувати, а вартість монет опаде. І знов буде се тревало так довго, доки по якимсь часї ціни срібла і золота як в грошах так і в виробах не зрівнають ся. Звідти то виходить, що вартість золота і срібла в грошах повинна бути рівною з їх вартостю в виробах. А що вартість тих металїв в виробах обясняє ся так само, як і вартість иньших виробів, то те саме дїє ся з означенєм

вартости гроша. Одже ясно, що гроші є таким самим товаром як всьо иньше, лишень ціль їх прислуги цілком иньша.

Дальше, треба замітити, що монета має свою природну ціну. Єї ціною природною є вартість всїх коштів виробу, т. є. скількість працї, з'ужитої на викопане золота або срібла і на вибиване монети. Знов ринкову ціну гроший означують взаїмні відносини попиту і подажи на гроші. Єсли попит на грошї більший, то кождий легко згодить ся дати пр. за реньского дещо і більше своїх продуктів, т. є. продає дешевше свій товар, щоби лише отримати сего так потрібного реньского. Єсли купець, що зелїзом торгує, потребує гроша, то дасть він охотно за реньского не 7 кїр. зелїза, як се ціна звичайна, а 10 кїр., т. є. буде продавати желїзо по 2 зр. за 20 кїр. а не по 3 зр. за 20 кїр. Одже зелїзо здешевіє, а гроші подорожіють. З того виходить, що гроші дорожіють, коли товари дешевіють і на відворот. Так одже, коли всї товари дешевіють, се значить, що гроші на ринку подорожіли, або длятого, що за ними великий попит, або тому́, що піднесли ся кошти продукованя гроший. Коли знов на супротив всї товари дорожіють, то се найлїпший доказ, що гроші подешевіли, чи тому, що попит за ними менший, чи просто тому́, що кошти їх виробу стали меншими. Єсли гроші вимінюємо на гроші, [приміром на гроші заграничні, або на гроші паперові] то ваговане ся їх вартости називає ся курсом. Єсли приміром вичитаємо в якій часописи, що за росийский півімпериял платять 8 рублїв і 40 копійок, то значить, що задля великої маси паперових гроший в порівнаню до малої скількости золотої монети курс півімпериала, що при звичайних обставинах варта

5 рублїв 15 копійок, підскочив аж до 8 рублїв і 40 копійок, або инакше, що курс рубля паперового в відношеню до золота виносить всього лиш 61·3 копійок, а не після номінальної вартости 100 копійок.

Подажа гроший, цїлком природно, називає ся скількість гроша, яка в даній хвили находить ся в обігу в цїлій державі.

Попит називає ся та скількість гроша, якої в даній хвили край потрібує. До чого властиво треба гроший? Як вже знаємо: 1) для улекшеня виміни, 2) для залагодженя всякого рода виплат, 3) для переховуваня вартости.

1) Для заспокоєня першої потреби [грошi яко средство вимiни] мусїлось би в краю находитись в даній хвили тілько гроша, щоби їх вартість рівнала ся вартости всїх вимінюваних продуктів сего краю. Єсли корець пшениці коштує 5 зр. то легко пізнати, що щоби набути 200 корцїв, треба мати 1000 зр. І єслиб ми зібрали в даній хвили всї товари цїлого краю, яких люди хотять купити, то тодї могли би ми довідати ся, який в тім часі попит на гроші в цїли виміни. Однак кождий реньский платить ся за якийсь товар не раз і не два рази. Один і той сам реньский переходить з рук до рук, доки не знищить ся; він служить до кількаразової виміни. Ясно, що чим частїйше переходить реньский з рук до рук, чим взагалї скорійший обіг монети, тим менше гроша край потрібує. Для залагодженя денно 10 виплат по реньскому треба менї 10 реньских, єсли кождий реньский раз на день обігає; 5 реньских, єсли два рази обігає і т. д. Правило се легко собі запамятати так: єсли подїлимо вартість всїх набуваних товарів через число обігів кождої монети, то дістанемо тодї число попиту

на гроші; т. є. необходиму їх скількість.

2) Для заспокоєня другої потреби [потреби виплат] попит на грсші росте тоді, коли надходить термін численних виплат. Річ се цїлком проста. В Росиї, приміром, є звичай, що купцї на великих ярмарках обчисляють ся між собою. На сей то час для них гроші найпотрібнїйші. В Анґлії попит за грішми незвичайно росте коло Благовіщеня, бо в сїм часї посесори виплачують чинші найму і податки.

3) Коли ходить о переховане вартости, попит за грішми росте тоді, коли вироблене великої маси товарів стає ся некористним і небезпечним, коли їх тяжко переховувати і коли задля того кождий старає ся чим скорше позбути ся своїх питомих продуктів, а гроші, які за них дістав, сховати. Таке часто лучає ся в часї війни або якої ворохобнї внутрі держави. Ось маєте, чому то наші предки так часто гроші в землю закопували, замість їх в обіг пускати. Завдяки тогочасним війнам, находимо тепер нераз в земли великі скарби.

Ось задля яких то причин попит за грішми так вагує ся. Єсли мушу довг заплатити, або єсли небезпечно було би переховувати продукти через довший час, то тоді цїлком природно буду старати ся чим скорійше позбути ся їх, хотяй би і за дешевшу цїну, щоби лиш за них гроші дістати. Одже товари здешевіють, а відповідно подорожіють гроші. Се буде наслїдком великого попиту за грішми. Хотяй цїна гроший зависить від попиту і подажи, однак не можна судити, щоби ся цїна росла в рівній мірі з ростом попиту, або опадала в рівній мірі з ростом подажи. В якім відношеню буде тут цїна гроший до попиту і подажи — трудно обяснити.

Однак можна сказати, що вагуване ся чи то попиту, чи подажи, лишень в малій части на ціні гроший відбиває ся, наколи досьвід учить, що в протягу 50 літ між Нїмцями а Франциєю курс хитав ся в незначних границях 2 до 4%, хотяй не ма що і сумнївати ся, що ріжниці попиту і подажи мусіли нераз виносити більше як 2 до 4%.

Гроші паперові.

Ще лишаєсь нам сказати кілька слів про гроші паперові. Дотепер ми говорили тілько о монетї, т. є. о грошах металевих. Кождий з нас знає, що в щоденних срудках обігають гроші паперові. Одже, яким чином находять ся паперові гроші в обігу? Продаючи якусь скількість пшениці за монету вартости приміром 10 зр., я одержую в замін за пшеницю кусник золота, що має природну вартість. Коли-б я перетопив сю монету на якійсь предмет і єго продав, то я не стратив би нїчого з вартости проданої пшениці. Коли ж знов я проміняв би пшеницю за синий паперець, на котрім написано „десять зр.“, то в такім випадку я не одержав би нїчого, бо вартість того паперця майже нїяка. Одже заходить питане: длячого люди приймають папір замість золота і чому в обігу находять ся паперові гроші? На се легка відповідь; именно, головна причина, чому паперові гроші мають вартість в краю таку, як гроші золоті, або срібні, є та, що каси державні приймають паперові гроші при стяганю податків однаково як гроші золоті або срібні. Американьский учений Франклін сказав цілком справедливо, що двох річий — смерти і податків, нїяким чином чоловік відпекати ся

не годен. Одже сли кождий з нас знає, що має приміром 25 зр. платити податку і що зложивши пару паперців в касї вже буде від сего обовязку звільнений, то тодї ті паперцї наберуть в очах наших вартости 25 зр. І навіть хотя би хтось податків не платив, то знає, що за ті паперцї дістане від всякого сих товарів, яких єму треба. Знаємо також, що і богачі охотно приймають паперові гроші, для котрих плаченє податків є нїчим в порівнаню до їх величезних доходів.

Знаємо також, що гроші паперові, мають свій попит і за границею держави і купцї і банкири набувають їх охотно, правда, що вже по низшій цїнї, чим вони в своїй державі варті. Одже на чім основує ся та вартість гроший паперових? Очевидно на довірю, що податки будуть правильно сплачуватись до каси державної і що можливо колись держава кождому горожанинови за такий паперець виплатить грішми золотими або срібними, розуміє ся, єсли доходи державні не будуть більші, як розходи. Чим одже певнїйше положенє полїтичне якої держави, єсли не грозить війна або ворохобня, єсли добрий урожай, єсли промисл і торговля цвитуть, — тим скорше такі надїї можуть здїйстнити ся; звідти то паперові гроші австрийскі на заграничних біржах або йдуть в гору або опадають, відповідно до того, як иньші держави оцїнюють полїтичне положенє Австриї.

Так то гроші паперові, завдяки своїй прикметї, що їх приймають у всїх касах, і що їх властителї мають довірє до держави, можуть служити і яко средство виміни і яко средство виплат і яко средство перехованя вартости. Тому-то їх природною цїною буде безнастанно на біржах довершана пе-

ресїчна оцїнка податкових сил народу, а заразом загального полїтичного і економічного положеня краю. Цїна же ринкова буде тут зависїти від попиту і подажі; але, як ми се передтим вияснили, великі навіть зміни в висотї попиту і подажи суть в силї викликати лишень невеличке захитанє в цїнї паперових гроший, а їх сильний опад або незвичайний і наглий взріст буде доказом, що змінила ся не лише ринкова але і природна їх цїна, т. є. що зайшли великі зміни в оцїнцї полїтичного, господарского і грошевого стану держави, що́ послугує ся грішми паперовими.

Зібравши усе разом, що ми говорили про гроші, то пізнаємо, що ми дізнались: 1) від чого зависить вартість золота і срібла в виробах; 2) як близше означуєсь вартість тих металїв в монетах; 3) як обяснити природну вартість гроший; 4) як обяснити ринкову їх вартість; 5) що називаємо „курсом“ гроший; 6) що називаємо подажію гроший; 7) що називаємо попитом за грішми; 8) як на попит за грішми впливає ся обставина, що одною монетою можна залагодити по черзї кілька виплат; 9) чому рівнає ся скількість необходимих в краю гроший; 10) при яких условіях росте попит за грішми; 11) що називаємо паперовими грішми (банкнотами); 12) як обяснити їх цїну природну, а як цїну ринкову; 13) яким чином можуть вони обігати, хотяй не мають природної вартости і 14) які причини викликують опад курсу гроший паперових?

XIX.

Кредит.

При вимінї бачимо нераз, що хтось видає комусь якусь вартість, хотяй не отримав за се нїякої рівновартістної річи. Часто лучає ся, що товар дає ся на кредит [„на борг“], с. є., що за него не платить ся сейчас готівкою, але доперва по якімсь часї. А нераз буває противно. Знаємо, що нераз дає ся грошї з гори, за пшеницю або вовну, котру одержуємо аж по якімсь часї, одже товару рівного вартости виданої сумі гроша не дістаємо сейчас, але що-но пізнїйше. А що в таких случаях одна з осіб вимінючих складає другій особі доказ довірия, то сего рода несучасна а ріжночасна виміна вартости називає ся кредитом, (від латиньского слова „credere“, що значить: вірити.)

При вимінї не можна обійти ся без кредиту. По перше, як ми се вже сказали, часто лучає ся, що беремо товар не давши за него гроший, або що виплачуємо грошї з гори перед отриманєм товару. Се єсть найпростїйша форма кредиту і вона нераз вельми потрібна. По друге, також лучає ся нераз, що два купцї, що все а все між собою в зносинах і беруть у себе взаїмно товар або грошї, не виплачують всего сейчас за кождий кусень товару, але що-но по якімсь часї, пр. по роцї. Безнастанна пересилка гроший була-б для них вельми невигідною. Єсли одже один другому довіряє, тодї обчислюють вони, скільки один другому завинив, відтягають менший довг від більшого, почім сей, що більше задовжив ся, виплачує решту другому. По трете, в краю находять ся все такі капіталїсти, що не мо-

жуть самі пускати своїх капіталів в оборот. До сеї кляси належить: дїти, люди не сповна розуму, божевільні і т. д. відтак всї ті, що на торговельних інтересах не розуміють ся, або не хотять ними займати ся. Капітали сего рода людий повіряють ся звичайно банкови, або таким приватним личностям, що вже самі пустять сї гроші в оборот. По четверте, не завсїгди один чоловік, хоть би і як богатий, може взяти ся до якихсь вельми великих предприємств. Мало хто має таке майно, щоби єго стати на вибудованє пр. зелїзної дороги на великий простор. Щоби довершити сего рода підприємство, збирають ся капітали кількох людий, котрі поручають веденє цїлої справи таким одиницям, що суть обзнакомлені з такими підприємствами.

Ось головнїйші случаї, коли кредит при вимінї конечно потрібний.

Сей, що доказує довірє, називає ся вірителем (кредитором) а той, кому довіріє оказує ся, називає ся довжником. Вірячи комусь, вірітель числить на се, що сей хтось схоче довг віддати і на се, що він буде в силї віддати. В першім случаю опирає ся він на личности довжника, на єго чести; в другім случаю на тім, що довжник має якесь майно, котре [сли-б довгу не заплатив] можна продати і таким чином гроші, що належать ся, відобрати. Звідти то кредит буває двоякий: личний і маєтковий. При личнім кредитї не забезпечує ся віритель на майнї довжника; а довжника обовязком єсть довг звернути або без поруки, або за порукою третьої особи. При кредитї маєтковім забезпечує ся віритель [бере в застав] на майнї довжника. Кредит маєтковий, називає ся инакше заставним (льомбардовим) єсли в застав бере ся майно дви-

жиме або папери публичні, — і іпотечним, єсли в застав бере ся майно недвижиме.

Всяка виплата вартости без одержаня рівновартости сейчас потверджує ся якимсь документом, що називає ся кредитовим знаком. Властитель такого знаку не лише, що може зажадати рівноправности, єсли условлений час мине, але і передтим може продати сей знак, передати на чієсь імя, ним щось заплатити, розуміє ся, єсли найде ся хтось такий, що схоче сей знак приняти. В торговельних верствах такі знаки мало коли спочивають без руху. Вони переходять з рук до рук і, сповняючи функції гроший, суть средством виміни, ужпвають ся до всяких виплат і т. д. Добре-б було нам запізнати ся близше з головними формами таких знаків кредитових. 1) Мало що не всякому звістний такий кредитовий знак, що зове ся вексель. Сей, що позичає гроші від когось, має обовязок виставити єму вексель, с. є. написати на папері, державою на се виключно призначенім [за котрий то папір, треба зложити якусь оплату в користь держави], що по тількох а тількох місяцях від дня виставленя векселя зобовязує ся він позичену суму вірителеви або сему, кому вірітель поручить, виплатити. Знов сї послідні позволяють вірителеви продати [що зазначує ся на другій сторонї векселя і що називає ся „жиро“] вексель третій особі, а ся третя особа може єго продати четвертій і т. д. Єсли одже вірітель потрібує гроша перед скінченєм терміну виплати векселя, то продає єго або другому приватному чоловікови або банкови. Тогдї ся особа або сей банк, що приймає вексель, дисконтує єго, то єсть, відчислює від суми визиченої [валюти] на векслю означеної проценти за час, що ще до терміну лишає

ся. 2) Вексель переказовий або инакше сказавши „тратта“ має на ціли улекшити грошеві пересилки. Єсли я, приміром, винен 50 фунтів штерлінґів купцеви лондоньскому, то замість посилати єму сю суму в грошех металевих або в анґлійских паперах, можу піти до банку, і коли заплачу там відповідну суму в наших грошах а ще доплачу певний процент за услугу, то сей банк, єсли стоїть в Фінансових зносинах з лондоньским банком або банкиром, охотно видасть анґлійскому банкови або банкирови письменне поручене, щоби в тім самім часї виплатив менї або порученій мною особі тих 50 фунтів штерлінґів. Діставши сей документ, передаю єго зазначивши на хребтї векля анґлійскому купцеви. Таке письменне поручене на короткий термін називає ся терміном; на довший термін „траттою“. Тратти звичайно шле ся вперед сему, що має виплату довершити [трасант], а сей трасант своїм підписом на поперек векля потверджує, що сей обовязок на себе приймає [акцентує тратту.] В великих містах, де загранична торговля сильно розвинена, люди, котрим належать ся гроші з заграниці, приносять гроші на біржу, де все найдуть таких людий, що мають висилати гроші за границю. Єсли попит за траттами є більший від подажи, то платить ся за них трошки дорожше; єсли-ж подаж більша від попиту, платить ся трохи дешевше [щоби лиш сума уступства не була висшою від коштів пересилки гроший.] Ціна, за котру продають ся тратти на біржі, називає ся курсом векслевим. Їх звичайно оголошуть в часописях. 3) Люди, що мають гроші, не тримають їх звичайно у себе, але в банку. Се єсть і найкористнїйше і найбезпечнїйше. Они передають свої гроші на рахунок банку, певні,

що банк зверне їх в кождій хвили, коли лиш буде треба. Таким своїм клїентам видає банк книжочки чекові. Если властитель такої книжочки потребує або якоїсь частини зложених гроший, або всїх гроший, то досить буде вирвати з книжочки один листок [чек], написати на нїм суму і представити банкови. Гроші видадуть тому, хто принесе чек. Тому то при обчисленях з особами приватними можна платити не готівкою, але чеками. Се улекшує грошеві відносини і з того то взгляду в торговельних кругах, особливо за границею, чеки суть дуже розповсюднені. 4) Знаємо вже, що великі підприємства закладають звичайно при помочи капіталів кількох осіб. Кождий участник одержує в заміну за свій капітал, папір, що зове ся акцією. Властитель акциї, або инакше акционер, може сю акцию продати кому лише хоче. Акционером називає ся такий, що має в своїх руках акцию. Зиск з підприємства роздїлює ся на рівні части між всїх акционерів; за страти відповідає також акционер і тратить або часть або всї свої гроші. Цїни акций залежать від попиту і подажі на них на біржах. 5) Облїґація єсть се папір, виданий державою або яким товариством промисловим тому, що в заміну зложить якусь суму гроша потрібного державі або такому товариству. Облїґациї вельми ріжнять ся від векслїв, бо речинець складаня потрібної державі суми гроша [термін запису] є з гори означений, а довг звертає ся вірителям не нараз, але амортизує ся в протягу кількадесятьох лїт через льосованє облїґацій. Процент виплачують за оказанєм купону, котрий можна від облїґациї відтяти в певних означених порах. Облїґациї бувають виставлені на певне імя, але частїйше уважають ся

за власність того, хто їх в руках має. Властитель облїґациї не відповідає за страти підприємства, але-ж і не має нїякого права і удїлу в зисках товариства, кромі з гори означеного проценту.

Наконець банкові білєти, або банкноти, суть се папери подібні до паперових грошей, лиш тим від сих послїдних ріжнять ся, що їх пускають в обіг приватні банки а не інституциї державні і що такі банки в кождій хвили вимінюють їх на золото або срібло. Банки, що мають право випускати [емітовати] банкноти, зовуть ся банками емісийними. Єсли же держава, давши якомусь емісийному банкови специяльні привилєї, а відтак позволить сему банкови здержати виміну, то тогдї межи банкнотом а грошем паперовим не буде нїякої ріжниці.

Всї ті знаки кредитові, особливо акциї, облїґациї і банкові білєти переходять все з рук до рук, одже заступають гроші і їх вартість тим висша, чим більше довірє з'єднала собі та інституция, або се предприємство, що сї папери видало.

В тім роздїлї ми навчились: 1) що то таке кредит; 2) коли кредит конечно потрібний; 3) які роди кредиту; 4) що то є кредит личний; 5) що кредит маєтковий; 6) чим ті оба кредити між собою ріжнять ся; 7) яких знаків кредитових найбільше уживає ся; 8) що се таке вексель, дісконто, тратта, вексель переказовий, курс векслевий, книжка чекова, чек, акция, облїґация, білєт банковий (банкнот), акционер, властитель облїґаций; 9) що зискує, а що може стратити властитель облїґациї, акционер і 10) що се банки емісийні.

XX.

Банки.

Ми вже говорили, що люди, котрі мають більше гроша, не радо тримають їх у себе в дома, а волять їх умістити десь в певні руки. Знов з другої сторони найдуть ся все такі люди, що хотять позичити гроші. Для заспокоєня обох сих потреб засновано кредитові інституциї, що називають ся банками. Банки поміщують у себе гроші вірителїв, а знов потребуючим дають позички. Отже кождий банк, маючи ті обі цїли на увазї, мусить розвивати свою дїяльність в двох напрямах: З одної сторони притягає він гроші до себе в формі вкладок, а з другої сторони роздає ті гроші в формі позичок. Банк робить з грішми то саме, що губка з водою. Киньте губку до води, то вона сейчас набере в себе води, а відтак витиснїть єї, то вода знов виплине. Всьо се, що банк винен своїм вірителям, називає ся єго станом пасивним, а всьо те, що банк від довжників має одержати, називає ся єго станом активним [дїйстним.] Сї оба роди дїяльности [операциї] стоять до себе в обопільній зависимости. Банк не може видавати позичок на довгі терміни, сли сам одержує депозити [вкладки] на короткий час, бо в противнім случаю не міг би в означенім речинци повиплачувати довгів своїм вірителям. Банк не може побирати від довжників меншого проценту, як лиш такий, який він сам платить своїм вірителям. В противнім бо случаю він не мав би жерела, з котрого міг би платити проценти. Звідти то виходить правило: стан пасивний банку пояснює ся станом активним.

Єсть два роди банків: банки торговельні (вкладові) і гіпотечні. Перші дають на кредит личний і короткотерміновий, бо в торговельних кругах всї трансакциї звичайно тревають коротко. Банки другого роду посередничать в достарчаню кредиту маєткового і на довший речинець. Їх головним завданєм позичити гроші на застав ґрунтів [маєтків земних.] Капітали, вложені в землю в постати всїляких уліпшень, побільшають доходи землї не нараз, а поволи, постепенно. І ось чому то позичок банків іпотечних не звертає ся відразу (як се дїє ся в торговельних) але умертвляє ся їх в протягу довшого часу, приміром в часї кількох десяток лїт. Банки повстають або з державних або акционерских [удїлових] фондів.

Банк може бути заложений або капіталїстами, або такими личностями, що самі з нього будуть користати. В першім случаю гроші, отримані з продажи акций, пожичає ся тим, що їх потрібують. В другім случаю видає ся позички лише членам. Членів приймає ся через вибори і они мають платити певну суму гроша, що називає ся вписом члена або удїлом. Сли для таких позичок не не вистають самі „удїли членів“, то те, чого недостає, бере ся від осіб приватних або інституций банкових в формі депозитів [вкладок] і позичок, за котрих звернене в означенім часї всї члени відповідають. Оба роди банків можуть мати або торговельний характер (цїху) або іпотечний. Каси позичкові, що вже і в нас ту і там по селах находять ся, є образом дрібних банків, закладаних на підставі солїдарности [згідливого співдїланя]. Знаємо, що деякі підприємства не дадуть ся вести при помочи капіталів одної личности. Тому то, щоби сполучити

свої капітали, завязують їх властителї поміж собою спілки-товариства, щоби можна було спільно вести дїла підприємства.

Таких спілок є кілька родів: 1) властиві спілки, 2) командитові, 3) акцийні. До перших належить невелике число участників, що перед вірителями солїдарно [всї разом] відповідають за все цїлим своїм майном, і спільно ведуть свої інтереси (орудки.) Тут можна ужити і більші капітали, однак злою стороною таких спілок єсть се, що они легко можуть розпасти ся — вистане, щоби хто-небудь з участників не згодив ся на той спосіб веденя інтересу, що єго примінює другий участник. Спілки другого рода складають ся: 1) з головних участників, що ручать цїлим своїм майном і заряджують підприємством і 2) з командиторів, що складають свої капітали і ризикують лише тим фондом. Сї товариства о много тривкійші. Але властива небезпечність лежить у тім, що хто провадить який інтерес, сей легко може надужити і часто надуживає довіря командиторів. Наконець спілки третього рода складають ся виключно з властителїв акций. Тут нїхто не відповідає своїм майном перед вірителями, але всї ризикують лише тим капіталом, що єго заплатили за акциї. Інтерес веде ся під управою осіб, вибраних з поміж акционерів. Добрі сторони тих послїдних спілок ті, що сею дорогою можна зібрати величезні капітали, [в порівнаню до дрібних вкладок] для експльоатованя таких приміром коштовних підприємств, як зелїзниці і т. и. Але і тут, цїлком природно, заходять случаї надужитя довіря від тих, котрим повірені капітали, тим більше, що основателї акцийних спілок при помочи штучних

маневрів з акциями в дїйстности вибирають самі себе на управителїв.

Практика житя і конечність витворили багато иньших родів спілок, що ріжнять ся проміж собою своєю цїлею. Кромі спілок, що закладають ся в цїлях торговельно-промислових, щоби осягнути можливо найбільші зиски, повстають і иньші товариства, а се відповідно до такої цїли, яку можна осягнути лишень в сполучених силах. Суть спілки споживні [консумцийні], що стремлять до обниженя цїни необходимих продуктів житєвих [члени закуповують їх спільно і длятого они коштують кождого дуже дешево.] Є спілки складові, що доставляють місця для складу і перехованя вироблюваних членами продуктів. Є товариства, що мають на цїли куповати сирі материяли для своїх членів. Відтак є і такі, в котрих члени беруть участь не лише грішми але і своєю працею, так, що в одній особі лучить ся і робітник з капіталїстом і зиск з робітничою платою. Дальше є товариства взаїмної помочи, щадниці, спілки, що мають помагати своїм членам, — спілки, що дають поміч на случай недуги члена, що підпомагають родину по смерти члена і т. и. Всї форми взаїмної помочи вельми подібні до товариств і спілок, котрі ми висше пізнали. Їх стан пасивний складає ся все з певних вкладок членів і позичок від осіб приватних або інституций. Вірителї суть забезпечені або цїлковитою або частною порукою членів. З бігом часу таких спілок являє ся що-раз більше, і они між собою що-раз більше ріжнять ся. Люди бо чим раз більше доходять до пересьвідченя, що полученє їх сил для загального добра дає кождому з них можливість, добути сего, супротив чого чоловік-одиниця безсильний. Від давна се річ відома, що

лекше зломити патичок, чим приміром мітлу. Досьвід учить, що при заспокоюваню материяльних потреб виключно згода і спільна дїяльність економічна в силї улекшити тяжку працю.

Сей роздїл учить: 1) що є банк і пощо закладають ся банки; 2) що називає ся станом пасивним банку, а що станом активним; 3) яке основне правило для означеня стану активного; 4) які роди банків; 5) чим банки закладані на основі взаїмности ріжнять ся між собою; 6) які роди спілок; 7) які ріжниці, які добрі а які злі сторони спілок властивих, командитових, акцийних; 8) які роди спілок взаїмної користи?

XXI.

Продукцийні і поживні товариства.

Одже всї товариства мають дуже велике значінє в житю суспільнім, за-для того ми придивимо ся, як розвивали ся товариства у важнїйших державах Европи і Америки. Зачнїм від Франції.

В Франції Бюше́ був першим, що порозумів се добре, що при помочи продукцийних товариств положенє робітників може значно поліпшити ся. Були у него навіть такі мрії, що сею дорогою робітники визволять ся з під переваги капіталу, т. є. з під переваги таких людий, що мають гроші. Після єго пляну, виголошеного в 1831 роцї, такі товариства мали би бути вічними, з неограниченим числом членів; праця наємна мала бути виключена. По роцї проби мав кождий робітник стати співвластителем товариства. Для осягненя повисших цїлий в товариствах, ведених в тім дусї, мало відкладати ся

$^1/_7$ зисків на так зв. капітал суспільний т. є. на вічний фонд, що був основою істнованя таких товариств, — решту же $^6/_7$ частий в половинї дїлило ся поміж членів, а другою половиною помнажав ся фонд запасовий, призначений на запомоги членів в случаю їх слабости, на образованє їх дїтий і т. и. Товариства такі слабо розвивали ся у Франциї аж до року 1848, коли републиканьске правительство отворило кредит трех мілїонів франків для підприємства, що опирають ся на основі спільного подїлу. Роздїлом позичок і контролею над товариствами, що користають з позичок, мала заняти ся т. зв. „рада заохоти“, однак справедливо можна єї назвати „радою знеохоти“, бо люди, що стояли на єї передї, майже отверто признавали ся, що хотїли би переконати робітників, що на тій дорозї не діждуть ся поправи лїпшої долї. Вправдї заложено тогдї більше як 60 товариств, але їх вели так немудро і так неоглядно користали з кредиту, що більша їх часть в короткім часї упала. Натомість удержали ся ті товариства, що не користаючи з державних запомог, розвивали ся на своїх питомих силах з капіталом, що єго складали члени з своєї ощадности. До таких товариств належить товариство, що займає ся виробом шевских копит, заложене пятьома людьми з капіталом 2 франків, і оно цвите дуже красно аж по нинїшний день. Тут можна також причислити товариство лямпарів, заложене 13-тьма робітниками без шелюга власного капіталу, а тілько за пожичені 650 франків. Нинї числить оно 118 членів і має 1,200.000 франків капіталу.

Товариства продуктивні в Франциї розвивались би були що-раз красше, коли-б не була зайшла під той час зміна реформи державної. По 1851 роцї

поліція з приказу нового правительства [власне тогдї власть державна дісталась Людвікови Наполєонови Бонапарте] або позамикала більшу часть товариств, або надала їм характер звичайних спілок командитових або акцийних. Що-іно в 1863 р., коли Людвік Наполєон забезпечивши собі власть цїсарску, зачав прихильнїйше відносити ся супротив руху спільного подїлу, — гадка закладати такі товариства, почала щораз більше находити приклонників. Щоби робітникам улекшити приступ до посїданя капіталу закладового завязано в 1863 р. „товариство кредитове для працї“ і оно мало на цїли новозавязуючим ся товариствам доставляти потрібних фондів. Задля так улекшеного кредиту, товариства почали скоро розвивати ся. Банкротство „товариства кредиту для працї“ повздержало на якийсь час рух кооперацийний і доперва в 1880 р. сей рух оживив ся, завдяки заложеню нового такого кредитового товариства під назвою: „центральна каса людова“.

Тепер у Франциї майже 60 продуктивних товариств, шкода лише, що сї товариства, т. є. сї, що були закладані в рр. 1863 або 1880 мають на цїли виключно лиш користи личні членів товариства, тож і мало дбають о розширенє свого впливу на робітників, котрі до товариства не належать.

Що правда, то й само французке законодавство багато тут спиняє, бож не затверджує таких законів, після котрих часть зиску повинна відкладатись на утворенє вічного капіталу, щоби завязувати нові товариства.

Незалежно від товариств витворчих є у Франциї 120 товариств споживчих, що мають на цїли до-

ставляти членам артикулів поживи по низших цінах, без посередництва купців.

В Німеччині засновано сего рода товариства в 60-тих роках сего століття і они розвинули ся під впливом німецкого економіста Шульце-Делїча. Він опирав ся на засадї самопомочи і старав ся переконати робітників, що всякі державні запомоги не доведуть до пожаданої цїли. Після думки сего економіста, рух товариств повинен зачати ся закладанем невеликих банків людових, даючих своїм членам умірений кредит. Доперва по заложеню банків треба закладати спілки для закупна сирих материялів і знарядів працї і товариства складові для продажи виробів [гуртові крамниці]. Аж на самім останку треба приступати до закладаня товариств витворчих, бо-ж они, вимагаючи відповідного добору членів, є найтруднїйші до здїйстненя. Практична дїяльність Шульце-Делїча, передовсім в закладаню банків, мала велике поводженє.

А що удїли, яких від членів вимагало ся, були дуже невеликі, найбільше 40 талярів, і по заплаченю вписового, могли бути складані в дрібних місячних ратах, тож і число таких банків що-раз збільшало ся. Неограничена одвічальність всїх членів за суми зложені нечленами, дозваляла банкови користати в широкій мірі з чужих капіталів. В 1850 р. заложив Шульце-Делїч перший такий банк людовий і перше товариство шевців в місточку Делїч. В 1859 р. було таких банків вже 183. Того-ж самого року установлено загальну аґенцию для закладаня витворчих товариств під назвою „звязок німецких кооперацийних товариств“. Цїлию того звязку було збирати інформациї, що дотичили руху кооперацийного і підпомагати ново-заложені інсти-

туциї винаходженєм для них чужих капіталів на найдогіднїйших услівях. Що однак такі капітали не все були на услуги, томуж то в 1864 р. заложив Шульце при помочи кількох капіталїстів центральний банк з капіталом 275.000 талярів, котрий в короткім часї підріс до суми 2,500.000 талярів.

Головною задачею банку, єсть помагати кредитом товариствам ново-заложеним або захитаним. Серед так щасливих обставин рух товариств в Нїмеччинї сильно розвинув ся так, що в 1881 р. було там 1.889 банків, 660 товариств споживних, 34 товариств будовничих, 728 товариств для закупна сирих материялів і знарядів і 270 властивих товариств продуктивних. Всї ті товариства числили 1,100.000 членів і розпоряджали капіталом коло 200 мілїонів зр. Се був вже верх можливого розвою для сего рода товариств, бо в слїдуючих лїтах, як се дати показують, почали они уже упадати. Се можна обяснити тим, що такі заведеня звичайно побирають сторонників з поміж дрібного міщаньства; властивих же робітників є там всього лиш 8%. Так слаба участь робітничої верстви в тих товариствах має дві великі причини: 1) що нїмецкий робітник не заробляє тілько, щоби по обігнаню конечних потреб мав ще зайвий гріш на сталі, хоч невеличкі вкладки банкові, 2) ті люди мало довіряють самопомочи при теперішних суспільних обставинах і при помочи до парляменту вибраних послів стремлять на дорозї законодатній до зміни головних основних условій житя економічного. Коли нїмецке маломіщаньство, в часї послїдних двайцятьох роках, заосмотрювало своїми ощадностями банки, то робітники нїмецкі посьвячують і посьвячували свої сили і средства, щоби піддержати виборчий рух в напрямі користнім для

них. Ті змаганя не остали без слїду. В нїмецкім парляментї число представителїв стану робітничого що-раз побільшає ся, а ще більше росте чисельно т. зв. соціяльно-демократична партия, котра стремить до основних змін нинїшних економічних відносин. В самім Берлїнї число голосів за кандидатами сеї партиї зросло з 67 в р. 1867 до 123.000 в 1890 роцї; в цїлій же Нїмеччинї зріст партиї соціяльно-демократичної ось який: 1871 р. — 124.000; 1874 р. — 351.000; 1877 р. — 437.000; 1884 р. — 549.000; 1887 р. — 763.000; а в 1890 роцї — 1,340.000, що становить більше-менше пяту часть виборців. Тій партиї ще далеко до оживотвореня своїх стремлїнь, однак в кождім случаю, завдяки єї напорови, виданс в послїдних лїтах закони, що забезпечують робітників на случай калїцтва, слабостий а також старости.

З черги перейдемо до Анґлії. Моральним творцем руху товариств був там Роберт Овен, котрий гадав, що при помочи кольонїй [осад] рільничо-промислових зможе робітникам улекшити постепенне набуване як материялів сирих так и знарядів праці, себ то, всїх средств продукциї. Перше товариство анґлійских піонерів в Рочдаль дїлало в подібнім дусї і стреміло до будови здорових мешкань для робітників, для вироблюваня і закуповуваня всїляких продуктів для членів до товариства по найнижших цінах, до закладаня иньших товариств, словом, до урядженя як продуктивности, так і консумциї на засадї спільного подїлу. Товариство з Рочдаль, завдяки витревалости членів, розвинуло ся вельми щасливо. Коли бо при заложеню т. є. в 1843 р. оно числило всього лиш 28 членів з капіталом около 200 зр., то нинї має оно над 3.000 членів з капіта-

лом більш 200.000 зр. Має свою ятку, пекарню, маґазини кравецкі і шевскі, читальню, бібліотеку з кількох тисяч дїл зложену, салю для відчитів і т. д. Не менше розвинули ся споживчі товариства заложені в 1850 р. в Ольдем, они мають також свої склади, варстати, млини, фабрики сукна і обуви, читальні, бібліотеки і продають товари річно за 625.000 зр.

Такі сьвітлі приміри заохотили людий до дальшого розвою руху товариств і спілок, і вже в 1861 роцї число таких товариств зросло до 332, з 90.000 членів і більш 3,000.000 зр. капіталу. Сей розвій поступає ще скорше від тої хвилї, коли відрубні товариства почали лучити ся в союзи, між котрими найважнїйший є союз Менчестерский, заложений 1864 року для Анґлії а також Ґлязґовский, заложений того-ж самого року для Шкоциї. Перший з них обнимав в 1883 р. 628 товариств, переважно споживчих, з капіталом більш одного мілїона зр., другий складав ся з 188 товариств, також переважно споживчих з капіталом около 180.000 зр.

Ще сильнїйше, як товариства споживчі, розвинули ся в Анґлії товариства будовельні, що дають робітникам дешевші мешканя, нїж приміром приватно наняті. Такі товариства є звичайно лиш часові, с. є. розвязують ся, коли осягнуть свою цїль, коли заосмотрять своїх членів в мешканя. В 1883 роцї було таких товариств в Анґлії 2.151, членів же було до 800.000, а річний дохід доходив величезної суми 230 мілїонів зр.

Як бачимо, товариства в Анґлії розвинули ся вельми сильно, і то з виключенєм товариств будовляних, найбільше розвинули ся товариства споживчі. Так пр. в 1887 р. з 1259 товариств, що не належали

до тих двох висше згаданих союзів було всього лиш 38 продуктивних, прочі всї були споживні. Загальне число членів було тогдї 994.175, в котрих розпорядимости було капіталу удїлового до 240 мілїонів франків, а розпозичили 28 мілїонів франків. Ті товариства продали за 616 мілїонів франків товарів і мали чистого зиску 74 мілїони франків. На жаль, завмирали в тих товариствах мало-помало стремленя зреформовати на тій дорозї положенє верств робітничих. Теперішнї члени видять в кооперациї звичайні підприємства удїлові, що мають на цїли побільшити дохід або зменшити розхід для тих, що їх заложили. Загальних потреб робітничої кляси так дуже ті товариства не знають, що сї великі спілки в Рочдалю і Ольдемі, о котрих ми висше згадали, не лиш що послугують ся в своїх варстатах працею нанятих робітників, але й не допускають їх до участи в зисках і не обходять ся з ними лїпше, як иньші капіталїсти. В послїдних часах дають спостерігати ся зміни в тім взглядї до лїпшого; однак взагалї робітнича кляса небогато числить на поліпшенє свого биту на тій дорозї і стремить до осягненя своїх цїлий при помочи иньших товариств, що зовуть ся „trades-union“ [тред-унїонами], о котрих незабаром дещо розповімо. Однак заки до сего приступимо, треба заважати, що участь у всїляких товариствах є для робітників вельми користна і пожадана з сего взгляду, що независимо від материяльних користий, спонукує їх до самостійного коллєктивного дїланя. Такі одже товариства сильно впливають на вихованє; особливо же під тим зглядом показують ся хосенними товариства витворчі, що обзнакомлюють робітників з загальним ходом

інтересів, з торговельною, адмінїстративною і технїчною стороною підприємства.

Говорячи про товариства ми навчились: 1) коли повстали товариства витворчі у Франції, хто був їх основателем і на яких засадах они опирають ся; 2) що для них зробило французке товариство в 1848 році, чому поміч правительства показала ся недоброю, які товариства повстали без помочи правительства; 3) яка історія розвою тих товариств від 1863 р. до нинїшного часу, і як представляє ся нинїшний стан тих товариств в Франції; 4) хто був основателем таких товариств в Нїмеччинї, і які їх роди; 5) що називаємо банками, на яких засадах они основані і яке їх відношенє до иньших товариств; 6) як нинї стоять товариства в Нїмеччинї, яку в них участь мають робітники; 7) в чім видно дїяльність нїмецких робітників в часї послїдних 20 лїт і які результати їх дїяльности; 8) коли і хто такий заложив товариства витворчі і споживчі в Анґлії, яка історія сего руху, які були найважнїйші товариства і союзи відрубних товариств в Анґлії; що то таке товариства будовельні, які їх тепер розміри і средства; 10) яке теперішне положенє всїх иньших товариств споживчих і витворчих в Анґлії, який они характер прибрали в послїдних часах і 11) в чім лежить вплив всїляких товариств на вихованє і образованє робітничої маси?

XXII.

Тред-унїони, змови і лицарі працї.

Tredes-union-и суть се союзи, завязувані робітниками або для оборони своїх прав на дорозї

справедливій або для власної оборони при помочи змови. Такі союзи закладали вже в XIV столїтю челядники для оборони против майстрів і називали ся ґільдиї; наколи же власть державна зміцнена в пізнїйших віках заняла ся урядженєм відносин ремісничих в формі цехів і забезпечила до певної степени челядників від самоволї майстрів — ті союзи розбили ся, яко не маючі цїли і повстали знов аж в початках XIX-го віка, коли дрібний промисл ремісничий уступив перед великим фабричним промислом і коли позбавлені точки опору звернули ся знов до одинокого средства оборони слабих і гнетених — до союзів. В починї такі коалїциї (союзи) були нетревалі і тайні, а то за-для закона з року 1800, що ним забороняло ся завязувати союзи робітників під карою кількольтної вязниці.

Правильний розвиток тих союзів або инакше trades-union-ів почав ся від р. 1824, коли заборону закладаня товариств робітничих знесено. Союзи робітничі істнують в усїх галузях зложеної праці, що вимагає від робітника якоїсь технїки. Всї робітники, що працюють в одній або в споріднених галузях, творять відрубні товариства, що обнимають або кілька ґрафств або вкінци цїлу Анґлію. Тред-унїони пр. в промислї вовняного ткацтва обнимають три ґрафства, подібно-ж як і товариства гірницкі — союз же робітників, затруднених при будові машин, обнимає не лише цїлу Анґлію, але має свої галузи і поза єї границями.

Адмінїстрация всїх сего рода товариств в загальних чертах є всюди однакова. Рішанє важнїйших справ союза в кождій місцевій галузи зависить від загальних зборів. Інтереси повседневні залагоджують секретарі і комітети робітничі. Для рі-

шеня же справ, що дотичать цїлого союза, збирають ся в певних відступах часу конґреси делеґатів з кождої ґрупи місцевої [збори послів з кождої місцевої ґрупи]. Цїль таких зоюзів вельми ріжнородна. Переважно іде тут річ про оборону інтересів робітничих взагалї. Однак незалежно від тих цїлий, trades-union-и закладають величезні каси взаїмної помочи на случай хороби і старають ся чимало про заспокоєне моральних і умовних потреб членів. Взагалї тред-унїони не стремлять, а бодай не стреміли до послїдних часів до основної зміни теперішних обставин економічних, але старають ся полїпшити бит робітників в тих обставинах. За-для того то не мають они на цїли анї знести працї наємної, анї власности приватної, але старають ся лише о забезпечене своїм членам найвисшого можливого заробку, о скорочене дня робучого і взагалї о досягнене таких условій найму, котрі забезпечили би робітника як від здоровлю шкідливого надміру працї, так від самоволї і надужить при виплатї, на конець від кривд і гнету зі сторони наставників-посїпаків. Помимо так скромненьких цїлий, союзи здобувають їх тілько вічною борбою з капіталїстами.

Таким средством борби єсть тут відмова дальшої працї або инакше сказавши „страйк (strike)“, на що предприємцї звичайно відповідають замкненем варстатів. Коли зайде якесь спорне питане тодї робітники висилають послів до свого предприємця. Коли депутация не зможе залагодити справи добрим способом, тогдї оголошують робітники безроботє (або стрейк) і скоро лиш такий стрейк ухвалить комітет екзекутивний, так зараз через цїлий час, як довго лиш стрейк треває, дістають робітники від такого союза запомоги. Коли-ж каса союза

при довше триваючім стрейку не вистає, тогді приходять з помочею і иньші товариства і збирають складки не лиш від робітників але від всїх людий, що оказують співчутє для робітничого руху. Взагалї фонди кас творять ся з правильних складок, що збирають ся на спеціяльні цїли союза. Однак в случаю стрейку всї средства, без огляду на волю і бажаня жертвуючих, ідуть на піддержанє стрейкуючих. При жертволюбности членів союза они в силї через довший час вести борбу з капіталїстами. Величезний приміром стрейк з 1881 року робітників занятих при будові машин коштував такий союз 400.000 зр. не вчисляючи сум грошевих, які сей союз отримав від иньших товариств і союзів.

Загальне число робітників, що належали до тред-унїонів доходило до 900.000.

А тепер застановім ся над сим питанєм, о скілько союзи робітничі можуть впливати на підвисшенє плати. Одже передовсїм мусимо звернути увагу на се, що они обіймають головно робітників-фахових і дуже рідко коли можуть заводити ся між робітниками нефаховими, бо лиш там може бути дїяльність союза користною, де конкуренция з природи річи тим обмежує ся, що необходимо потрібною єсть сяка-така вправа, сяке-таке фахове приготованє, що однак не для кождого робітника доступне. А впрочім нефахові робітники часто змінюють місце свого побуту; одже вже за-для того майже неможливе заложенє таких тред-унїонів, опертих на лученю людий того самого фаху і працюючих в тій самій місцевости.*) Таким одже чи-

*) В послїдних часах почали ся закладати тред-унїони і поміж нефаховими робітниками.

ном тред-унїони [і се власна їх зла сторона] зазначують яркійше ріжницю між робітниками фаховими і нефаховими, при чім перші стають мов то робітничою аристократією, дуже часто неприхильно розположеною для робітників, що не належать до тред-унїонів. Круг одже дїланя їх не є дуже широкий, а і в сїм кругї їх дїяльність обмежена. Як ми вже пересьвідчили ся, платня робітників зависить від відносин поміж попитом а подажію сили робучої. На скріпленє попиту сили робучої не можуть тред-унїони нїяк вплинути, з природного же ходу річий знаємо, що попит зменшує ся все а все лиш тому, що з бігом часу що-раз то частїйше дало заступити ся працю робітників машиновою працею. Одинокий способ противодїланя зі сторони тред-унїонів може лежати в відповіднім зменшеню подажи сили робучої. Се знов дало би досягнутись лишень зменшенєм числа робітників, або полишенєм праці одної части робітників. Одже ясно, що таке постоянне усуванє робітників фахових від занятий противилось би цїлковито завданю тред-унїонів і за-для того ті союзи мусять неначе натискати на капіталїстів через усуненє всїх робітників якоїсь галузи праці від занятий на якийсь час, чи инакше сказавши через (стрейки) безроботя.

З подібними цїлями, що тред-унїони, заложено в Америцї союз під назвою: „Лицарі працї“. До того союза приймають і неробітників, винявши: шинкарів, банкирів, картярів, адвокатів і біржевих аґентів. Головно цїлию товариства есть: забезпечити робітникам справедливу участь в богацтвах, ними витворюваних, а також запевнити їм вільний час до розвитку їх прикмет моральних, умових і товариских. Яко средства до переведеня своїх цїлий до-

магають ся „Лицарі праці“ обмеженя денної праці на 8 годин, хотячи таким чином мати 8 годин денно обовязкової праці, 8 годин сну і 8 годин вільних від занять, а той час могли би они ужити на відпочинок, сповнюване обовязків родинних, розвій умовний і т. и. Побіч сего всего, поставили они ще багато иньших жадань, до котрих оживотвореня сильно стремлять. Ось головні їх бажаня: 1) спори поміж робітниками і фабрикантами має рішати мировий суд; 2) до робіт фабричних не вільно принимати дітий низше 15 літ; 3) має знести ся працю вязнїв, бо таким чином обнижає ся плата вільних робітників; 4) робітники як чоловіки, так і жінки мають діставати однакову платню; 5) кождий робітник має мати запевнену участь в зисках підприемства.

Союз „Лицарів праці“ почав сильнїйше розвивати ся від 1879 року. Незавадить тут спімнути сю обставину, що сей союз до 1881 року був тайним товариством, а преціньне узнавав стрейків средствами діланя. Доперва в 1881 р. став сей союз явним, а вже в слїдуючім роцї більшість членів була за тим, щоби попирати стрейки, і безроботе. Що-раз то більше членів прибувало і вже в 1883 р. було членів 52.000, в 1884 р. — 71.000, в 1885 р. — 111.000, з початком 1886 р. — 700.000, а з кінцем 1886 р. було вже членів мілїон. В часї двох послїдних літ дїяльність сего союза ослабла, а то за-для внутрішних непорозумінь. Ми пізнали: 1) що то тред-унїони? яка їх орґанізация; 2) які суть цїли тред-унїонів; 3) яких средств уживають робітники анґлійскі до осягненя своїх цїлий; 4) який є обсяг і які границї впливу тред-унїонів; 5) що

то таке: „Лицарі праці“ і які головні ціли сего союза і яка его історія?

XXIII.

Товариства фабрикантів.

Так одже представляє ся історія товариств робітничих і ремісничих. Алеж бо і фабриканти зі своєї сторони не сиділи тихо і на союзи робітничі відповідали союзами підприємців, котрих головною задачою було, не приймати до своїх фабрик таких робітників, що вже коли в якімстрейку участь брали. Однак ті товариства, виміре ні против робітників, не тримали ся довго, і не мали нїякої орґанїзациї. Натомість в послїдних часах розвинули ся головні союзи фабрикантів, вимірені не против робітників, але против консументів (споживців) с. є. так званї „картелї“, що мають на ціли приневолити консументів купувати продукти всїлякі по цїнї, яку картель установить. Таких картелїв найбільше в Америці. Вони основують ся на тім, що купці і промисловцї межи собою сходять ся і умовляють ся, кілько з них кождий має продуктів вирабляти і по якій цїнї продавати, розуміє ся, щоби як найбільше заробити.

Ще більше розвиненою формою картелю суть так звані „trust-и“ (трести), що полягають на тім, що кілька або кільканайцять промислових закладів (найчастїйше акцийних) лучить ся в одно товариство. Те товариство вибирає собі означене число людий, що називають ся опікунами, котрі ведуть загальний заряд всїх відрубних підприємств. Таким робом получили ся майже всї рафінериї нафти в

Пенсильванїї в один трест, котрого майно виносить тепер 150 мілїонів долярів (300,000.000 зр.). Великим таким союзом єсть трест рафінерії цукру, що обнимає 85% цїлої продукциї цукру в краях, положених над атлянтійским океаном. Чисті зиски такого союза кількох або кільканайцятьох великих підприємств переходять до опікунів, котрі відтягнувши всї загальні кошти роздїляють їх рівно між всїх членів, без огляду на се, який дохід кожда фабрика принесла відрубно. Лучало ся навіть, що з роспорядженя опікунів декотрі фабрики цїлими роками відпочивали, а мимо того діставали відповідний уділ в загальних зисках. В Европі менче таких союзів із-за того, що не суть признані законами. Мимо того єсть їх в Анґлії щось 10, в Австриї до 20, в Нїмеччинї більш чим 50 а в Франциї аж 942. Не забуваймо, що майже всї ті числа суть ще правдоподібно меньшими від чисел дїйстних, єсли картелї суть заказані і держать ся в тайнї.

Про історию і орґанїзацию всїлякого рода товариств і союзів досить довго ми розбалакали ся, бож то вони надають нинїшньому суспільному житю цїлком иньшу постать, чим воно мало давнїйше. В нашім викладї аж до сего часу припускали ми завсїгди, що в господарскім житю виступають три відрубні головні чинники: 1) фабриканти-суперники, 2) робітники, що хотяй під одним дахом працюють однак сильно між собою суперничають, а по 3) консументи, (споживцї) що також нераз між собою борють ся. Тепер же бачимо що раз то більше замісць відрубних-осібняків, великі промислові союзи; замість поодиноко про себе працюючих робітників, цїлі робітничі орґанїзациї, що обнимають сотки тисячів одиниць, а де-неде, як приміром в Анґлії,

можна надибати великі спілки споживчі. Річ цїлком ясна, що при такій змінї обставин буде житє економічне инакше укладати ся і нераз зійде з дороги тих правил, про які ми вище говорили. —

Цїкаво було би тепер єще приглянути ся, яке місце займає держава в виду тих всїх змін в житю економічнім. Як бачилисьмо на примірах Франциї, Анґлії і Америки, держава з початку неохотно дивила ся на се, що творять ся такі товариства, котрих цїлию єсть за помочею стрейків виступати против обниженя плати робітничої. Однакож в міру сего, як рух тих товариств взростав і обнимав ширші круги робітничі, держава не лише, що не опирала ся їх змаганям, але сама підпирала всї їх уряджения, що забезпечували бодай трохи материяльний бит робітників, охоронювали їх здоровлє від шкідливих впливів і недопускали до такого обниженя плати, щоби робітники не могли заспокоїти своїх найконечнїйших потреб чисто материяльних чи моральних (духових). Тепер на заходї вже єсть широко розвинене законодавство фабричне, ба навіть стрейки робітників суть в засадї призволені. В послїдних часах скликав нїмецкий цїсар Вільгельм велику раду, на котрій обговорювано се, як би то заспокоїти бажаня робітників, які вони висказали в часї послїдних великих стрейків 1889 р. —

З того розділу ми научились: 1) що то суть картелї; 2) як картелї уряджують ся. і які в них цїли; 3) чим рїжнять ся картелї европейскі від американьских; 4) як розвинули ся картелї в Европі; 5) як впливаютъ такі товариства на зміну відносин економічних і 6) яке місцє в нинїшнім житю занимає держава?

ЗМІСТ.

Стор.

1. Господарска дїяльність 3
2. Як дїлить ся наука економії 8
3. Продукция 11
4. Природа 12
5. Праця 14
6. Скількість працї 18
7. Видатність працї 22
8. Услівя видатности працї 26
9. Капітал 29
10. З чого складає ся капітал 33
11. Що єсть дохід і як ся він дїлить . . 37
12. Що то є рента і як ся она обчисляє . . 39
13. Зиск 44
14. Платня робітнича 48
15. Зміни, які заходять в великости ренти, зиску і плати 53

Стор.
16. Виміна 56
17. Робучий день і що то є природна а що ринкова ціна 61
18. Гроші 65
19. Ціна гроший — курс 68
20. Гроші паперові 73
21. Кредити 76
22. Банки 82
23. Продукційні і торговельні товариства . 86
24. Тред-уніони, змови і лицарі праці . . 94
25. Товариства фабрикантів 100

У накладцї ул. академічна число 8. у Львові можна дістати слїдуючі книжки:

Чайченко. Хома Макогін, убогий наймит . . 5 кр
„ Робінзон . . . . . 20 „
Север. За для сьвятої землї . . . . . 50 „
Абґар Солтан. При стрілецкій ватрі . . . 40 „
Хванько. В народ, оповіданє . . . . . 15 „
Загірня М. Жанна д'Арк. Дїва орлеаньска . 10 „
„ „ Про Оврама жидовина . . . . 10 „
С. Нагнибіда. Про руску правопись . . . 5 „
М. Залуквичь. Кістяки Гольбайна ч. 2. . . 15 „
Кор. Устиянович М. Ѳ. Раєвскій і росийскый панславізм . . . . . 80 „
Збірник оповідань. ч. II. Бібл. Батьківщини . 20 „
Зеркало з року 1889, 1890, 1891, 1892 по 2 зр. — „
Евген Гребінка. „Байки“ . . . . . 10 „
Всевол. Гаршин. „Малярі“ оповіданє . . . 10 „
Павло Граб. Пролїсок . . . . . 20 „
Герінґ — Герасимович. Що то є господарність 20 „
Осип Маковей. Поезиї (друкують ся).

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 060111504